บทที่ 4

การเปลี่ยนแปลงภายในสังคมและการเคลื่อนไหวทางวัฒนธรรม ใน"กรุงเทพ" สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

การขยายตัวของจำนวนชุมชนมีส่วนสนับสนุนการเติบโตของเศรษฐกิจทั้งภายในและภายนอกของรัฐและเมือง แต่การควบคุมด้วยระบบการเกณฑ์แรงงานยังไม่เพียงพอที่จะสร้างเสถียรภาพความมั่นคงทางการเมืองให้แก่พระราชอาณาจักร พลังการยึดเหนี่ยวภายในสังคมขึ้นอยู่กับการหลอมรวมทางวัฒนธรรมภายในสังคม ทั้งรูปแบบชีวิต ความคิด ความรู้ ประเพณี เป็นส่วนที่รัฐได้วางนโยบายถ่ายทอดแนวทางความคิดเพื่อก่อรูปลักษณ์ของสังคม

ภาระในการสร้างเมืองให้สมกับฐานะศูนย์กลางการขยายอำนาจทางการเมือง การทหาร การเคลื่อนไหวเศรษฐกิจการค้าต่างประเทศที่ต่อเนื่องจากอยุธยาตอนปลาย และสร้างภาพลักษณ์ของเมือง จากสิ่งก่อสร้างของวัง วัด ป้อมปราการ คลองและกำแพงเมือง การสร้างเสถียรภาพทางสังคมความปลอดภัยได้ถูกวางแนวทางมาแต่แรกเริ่มของกรุงเทพฯ การกลั่นกรองค่านิยม อุดมการณ์ของรัฐ ตลอดจนการแสวงหาแนวปฏิบัติทางวัฒนธรรมสำหรับเมือง มีราชสำนักเป็นต้นฉบับ แต่หากพิจารณาถึงภูมิหลังและการเลื่อนฐานะของชนชั้นนำในรัชกาลแรกของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งเป็นกลุ่มแรกที่มีส่วนสร้างบรรยากาศของราชสำนักกรุงเทพฯ พบว่าพวกเชื้อสายลูกหลานข้าราชการเก่า และข้าราชการสมัยอยุธยามีจำนวนไม่มากนัก จนทำให้เป็นโอกาสให้คนกลุ่มอื่น ๆ ได้เข้าสู่ระบบราชการ จนพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีพระราชกำหนดในการคัดเลือกข้าราชการเพื่อมิให้ "หินชาติหากระกูญมิได้"[1] ได้เข้ารับราชการไม่ว่าจะเป็นในสังกัดของเจ้านายต่าง ๆ ก็ตาม แต่เนื่องจากจำนวนลูกหลานข้าราชการผู้ดีเก่าไม่เพียงพอสำหรับงานราชการ มหาดเล็กส่วนใหญ่ในราชสำนักวังหลวง จึง " ล้วนเป็นบุตรคหบดี และมิได้รู้จักขนบธรรมเนียมในที่ตำแหน่งอันสนิทและมิได้มีอัชฌาสัยรู้จักที่ต่ำสูง . . . "[2] เมื่อพิจารณาจาก

---

[1]"พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 38," กฎหมายตราสามดวง, 5: 346-350.

[2]"พระราชกำหนดเรื่องฝึกหัดกิริยามหาดเล็ก," ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ, 2: 139-140.

การเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจการค้าที่อยู่ในมือคนจีนเป็นส่วนใหญ่ในเมืองแล้ว บุตรคหบดีไม่ว่าจะเป็น นายขำมหาดเล็กที่ "เข้าอยู่งานพัดถวายลมมิได้ต้องพระองค์"[3] หรือคนอื่น ๆ น่าจะเป็นลูกจีนด้วยฐานะข้าราชการในกรมพระคลังสินค้า หรือในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการสำเภา และในฐานะเจ้าภาษีนายอากรที่เฟื่องฟูและมีจำนวนมากเป็นลำดับขึ้นมากที่สุดในสมัยรัชกาลที่ 3

ดังนี้แล้วกลุ่มคนอันเป็นส่วนประกอบของราชสำนักจึงมีความหลากหลายทางวัฒนธรรม ฐานะทางเศรษฐกิจมีส่วนกำหนดบรรยากาศสภาพแวดล้อมที่ตนเป็นสมาชิกอยู่ด้วย แม้จะปรากฏความพยายามฟื้นฟูจารีตปฏิบัติสำหรับราชสำนักจากความทรงจำและแบบแผนเท่าที่เหลืออยู่จากยุคบ้านเมืองดี[4] คือสมัยพระเจ้าบรมโกศ (พ.ศ. 2276 - 2301) แต่ในทางปฏิบัติแบบแผนจารีตวัฒนธรรมที่เคยชินจากสภาพแวดล้อมในภูมิหลังที่แตกต่างและห่างไกลจากวัฒนธรรมราชสำนักอยุธยา เมื่อกลุ่มผู้นำใหม่เลื่อนฐานะสู่ชนชั้นสูงที่แวดล้อมด้วยแบบแผนประเพณีราชสำนัก ด้วยความพยายามฟื้นฟูและปฏิบัติตาม ในช่วงแรกจึงยังคงมีการไม่ลงรอยกัน เห็นได้จากในการผนวชสมเด็จพระเจ้าลูกเธอและสมเด็จพระเจ้าหลานเธอในรัชกาลที่ 1 เมื่อเจ้าพนักงานเชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกเธอให้เข้าไปขอบรรพชาก่อน ทำให้สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอโกรธ และต่อว่าที่ให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอซึ่งมีชนมายุอ่อนกว่าพระเจ้าหลานเธอขอบรรพชาก่อน แม้ว่าเสนาบดีผู้ใหญ่จะกราบทูลว่า เป็นธรรมเนียมโบราณเคยทำ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงสดับก็ทรงพระโทรมนัส จนถึงมีน้ำพระเนตร

> จึงมีพระราชโองการดำรัสไปว่า ถึงอย่างธรรมเนียมเก่าไม่มีก็ธรรมเนียมใดที่ท่านทั้งหลายว่าดี ธรรมเนียมนั้นให้ยกเลียเถิดอย่าใช้ จงเอาธรรมเนียมอย่างไพร่ ๆ มาประพฤติเถิด ให้จัดลำดับตามอายุเถิด ใครแก่ให้ไปหน้าใครอ่อนให้ไปหลัง หรือตามลำดับบรรพบุรุษที่นับตามบุตรพี่บุตรน้องนั้นเถิดเพราะเราเกิดมาเป็นไพร่ ได้มาเป็นเจ้าเป็นนายเมื่อเวลาเป็นเบื้องปลายอายุแล้ว[5]

---

[3] เรื่องเดียวกัน, หน้า 139.

[4] เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

[5] พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย. . ., หน้า 13-15.

ข้อจำกัดของการยอมรับต่อการปรับเปลี่ยนทางวัฒนธรรมที่แม้แต่ภายในพระราชสำนักก็ยังไม่ลงตัว ด้วยความเคยชินในวิถีปฏิบัติประเพณีวัฒนธรรมแวดล้อมมาก่อน แต่มูลนายโดยเฉพาะในราชสำนักจะต้องปรับตัวเพื่อเรียนรู้ชีวิตจารีตประเพณีปฏิบัติของชนชั้นสูง จึงน่าจะเป็นส่วนหนึ่งของแรงผลักดันที่ทำให้เกิดการหลอมรวมทางวัฒนธรรม ความคิด ประเพณีปฏิบัติภายในสังคมมูลนายของรัตนโกสินทร์ตอนต้น เมื่อพิจารณาในกลุ่มคนส่วนใหญ่ของสังคมที่ถูกดึงเข้าสู่พื้นที่ ความแตกต่างทั้งการดำรงชีวิต โลกทัศน์ วัฒนธรรมประเพณี ภาษา ศาสนา ในจำนวนกลุ่มที่อาจเรียกได้ว่าในกลุ่มไพร่แต่ละวัฒนธรรม ไม่ว่าจะเป็นไท มอญ ลาว เขมร แขก ญวน พม่า เชื้อสายโปรตุเกส จาม เพื่อให้สอดคล้องกับการวางแนวทางปฏิบัติในสังคมให้เป็นไปในทิศทางที่รัฐต้องการ การสร้างสรรค์ความรู้ การสถาปนาความคิดอุดมการณ์ กำหนดกรอบทางวัฒนธรรม เพื่อควบคุมสังคมเป็นการสร้างเอกภาพให้กับสังคมที่มีความหลากหลายเป็นสิ่งที่อยู่ในความคิดของผู้นำนอกเหนือไปจากกติกาของสังคมที่รัฐกำหนดขึ้นเป็นบทกฎหมายต่าง ๆ สิ่งเหล่านี้เป็นแรงยึดเหนี่ยวให้สังคมเคลื่อนไหวไปในทิศทางเดียวกัน

<u>โลกทัศน์และความคิดทางศาสนา: การเปลี่ยนแปลงในยุคสมัย</u>

นับแต่รัชกาลแรกของกรุงเทพที่ผู้นำได้มีความเอาใจใส่กับการทบทวนและเปลี่ยนแปลงในหลักการของพุทธศาสนา แม้ว่าในขันติธรรมทางศาสนาเพื่อต้อนรับการตั้งถิ่นฐานของกลุ่มชนต่างศาสนาเป็นเงื่อนไขที่ดีต่อการขยายตัวของชุมชนทั้งในเมืองและภายในพระราชอาณาจักร แต่กระบวนการเคลื่อนไหวอันเป็นการเปลี่ยนแปลงทางความคิดและมีผลถึงการปฏิบัติตามหลักการพุทธศาสนานี้ได้เป็นเครื่องมือสำคัญของรัฐในการสร้างเอกภาพทางวัฒนธรรมแก่สังคม

การสถาปนาราชวงศ์จักรีของกลุ่มผู้นำรัตนโกสินทร์ดูจะมีข้ออ้างสิทธิธรรมในการสืบราชสันตติวงศ์ค่อนข้างลำบาก ด้วยขาดสายสัมพันธ์จากอยุธยาประการหนึ่ง หรือแม้แต่ในฐานะวีรบุรุษเหมือนดังพระเจ้ากรุงธนบุรีที่ทำให้แผ่นดิน"เย็นด้วยพระบารมี ชุ่มพื้นชื่นผลจนมีแก่น"[6] ผู้นำ

---

[6]กรมหลวงนรินทรเทวี, <u>จดหมายเหตุความทรงจำ. . .</u>, หน้า 12.

กรุงเทพฯจะต้องแสวงหาความชอบธรรมด้วยเหตุด้วยผลที่ยอมรับได้ในยุคสมัยของสังคม ความพยายามที่เด่นมากคือการเปลี่ยนแปลงบทบาทของรัฐในความคิดและการปฏิบัติทางพุทธศาสนา การเลือกบทบาทดังกล่าวนี้ทำให้ราชสำนักกรุงเทพพบช่องทางที่ไม่จำเป็นต้องผูกพันความสืบเนื่องกับกรุงศรีอยุธยาในทุกกรณีไป ด้วยทัศนะและหลักการใหม่ของผู้นำรัตนโกสินทร์ทำให้จารีตโบราณราชประเพณีของอยุธยาบางส่วนถูกวิพากษ์วิจารณ์และชี้ให้เห็นข้อบกพร่อง จนกล่าวได้ว่า "ประเวนีนี้ผิด" กรณีที่เห็นได้ชัดคือ เมื่อข้าราชการไปถวายบังคมพระบรมรูปสมเด็จพระเจ้าอู่ทองหรือพระเชษฐบิดร ก่อนการทำความเคารพพระรัตนตรัย ในพิธีถือน้ำพระพัทธ์ อันเป็นการปฏิบัติตั้งแต่สมัยอยุธยา พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงมีพระราชวินิจฉัยว่า

> เพราะเหตุพระมหากระษัตรแต่ก่อน แลราชวงษานุวงษทั้งปวงมีทฤฐิมานะมาก ถือพระองค์ว่าเปนกระษัตรอันประเสริฐเกิดก่อนจึ่งตั้งราชประเวนีไว้ ให้ข้าทูลอองฯ แลราชวงษานุวงษทั้งปวง กระทำสำมาคาระวะรูปตนก่อนพระรัตนไตรอันทรงโลกุดรคุณประเสริฐกว่าไตรภพโลกยทั้งสาม ฉะนี้เพราะทฤฐิมานะมากจะให้เปนเกียรติยศแก่พระองค์....[7]

ฐานะของพระเชษฐบิดรที่เป็นที่เคารพสูงสุดในสมัยอยุธยา ได้ถูกลดลงเป็นเพียงรูปพญาเทวดาที่ให้ข้าราชการทำความเคารพได้ภายหลัง "กราบนมัศการพระพุทธปรติมากร พระแก้วมระกฏแลพระสาริริกธาติเจดีย พระพุทธพระธรรมพระสงฆ ด้วยสัจคำรพเสรจ์แล้ว จึ่งรับพระราชทานน้ำพระพัทสัจาก่อน แล้วจึ่งออกมาอุทิศกุศลแผ่ผลให้แก่ภูมิเทพารักษแลอากาศเทวดา"[8] ถือว่าการกราบพระก่อนจะเป็นการ"จำเริญพร"ให้แก่เทวดาทั้งปวงซึ่งรวมทั้งพระเชษฐบิดรด้วย การลดฐานะของพระบรมรูปซึ่งเป็นสัญลักษณ์สถาบันพระมหากษัตริย์อันสูงส่งของอยุธยาให้อยู่ใต้อานุภาพของพุทธศาสนา นับเป็นจุดเปลี่ยนแปลงในความสัมพันธ์ระหว่างสองสถาบัน นัยะหนึ่งคือการ

---

[7]"พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 40," กฎหมายตราสามดวง, 5: 354.

[8]เรื่องเดียวกัน, หน้า 356.

เปลี่ยนแนวคิดเกี่ยวกับฐานะสถาบันพระมหากษัตริย์ที่เคยศักดิ์สิทธิ์ดุจเทพลงมาทัดเทียมพุทธศาสนิกชนอื่น ๆ คุณธรรมของพระมหากษัตริย์ประการหนึ่งอยู่ที่การบำรุงพระศาสนาเป็นสิ่งที่ถูกเน้นย้ำอย่างหนักแน่นมาตลอด การสร้างพระพุทธปฏิมา ในสมัยรัชกาลที่ 3 คือ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ที่ความคิดในการสร้างไม่แตกต่างจากพระเชษฐบิดรของอยุธยา เพื่อให้ "เป็นที่เคารพสักการบูชาแก่พระบรมวงศานุวงศ์ แลข้าทูลละอองธุลีพระบาท เมื่อการพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒสัตยา ปีละ 2 ครั้ง"[๑] ก็มิได้เปลี่ยนแปลงขั้นตอนก่อนหลังการทำความเคารพสักการะตามที่กำหนดไว้ในปี พ.ศ. 2328

อาจกล่าวได้ว่าความปั่นป่วนในสังคมในช่วงเวลา 30 ปีก่อนการสถาปนากรุงเทพฯ ผลักดันให้ผู้คนมีชีวิตอยู่กับอนาคตที่ค่อนข้างเสี่ยงและไม่ปลอดภัย หากจะมีความงมงายในไสยศาสตร์หรือการเชื่อถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ใด ๆ คงเป็นเรื่องปรกติ แต่ทั้งนี้การปล่อยปละวิถีความเชื่อและการปฏิบัติของผู้คนในสังคมย่อมบั่นทอนการควบคุมสังคม แต่ใช่ว่าชนชั้นสูงของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเองจะปฏิเสธในสิ่งเร้นลับหรือไสยศาสตร์เสียทีเดียว ในวันพุธเดือนเก้า ขึ้น 13 ค่ำ พ.ศ. 2325 จึงมีพระราชกำหนดซึ่งปรากฏคำปรารถตอนหนึ่งว่า

> สัตวโลกยทังปวงทุกวันนี้ ปรฏิบัติผิดจากพระไตรสรณาคมจะไปสู่อบายภูมทังสี่เสียเปนอันมาก . . . ครั้นมีทุกขขึ้นมาน้ำจิตรนั้นก็ผันแปรไปจากพระรัตนะตะยะธิคุณไปถือผีสางเทพารักษต่างต่าง ที่น้ำใจดีเปนพหูสูตรนั้นถึงจะนับถือพระภูมเจ้าที่เทพารักษนั้น ก็ถือเอาแต่โดยจิตรคิดว่าเปนมิตรสหายเปนที่ป้องกรรอันตราย มิได้คิดว่าประเสริฐกว่าพระรัตน์ตะยาธิคุณมิได้แต่เพียงนี้ พระไตรสระณาคมก็ยังมิได้ขาด . . . ครั้นทุกขบังเกิดมีเพราะกำมของตนแต่หลังมิได้แจ้ง ก็เข้าใจว่าตนถือพระรัตนตยาธิคุณช่วยไม่ได้ เสียน้ำใจก็ละพระรัตนตยาธิคุณเสีย ไปถือภูมิเทพารักผีสางต่างต่าง ภอสิ้นกำมจะพ้นทุกข์ก็เข้าใจ ว่า ภูมเทพารักษผีสางที่ตนถือนั้นว่าประเสริญกว่าพระรัตนไตรฉนี้ . . . ครั้นจะให้ห้ามเสียไม่ให้ถือผีสางเทพารักษศักสิทธเล่า ก็มีพระพุทธฎีกา

---

[๑]พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4, 1: 16.

ตรัสไว้ในสัตบริยหารริยธรรมเจดประการ อันจะให้บ้านเมืองสมบูรณขึ้นว่า ให้สมเดจพระมหากระษัตราธิราชเจ้าบำรุงเทพารักษในกรุงเทพพระมหานคร. . .[10]

ความกังวลในการสร้างเสถียรภาพภายในน่าจะเป็นบทเรียนมาจากประสบการณ์ความปั่นป่วนภายในสังคมในสมัยอยุธยาตอนปลายและแผ่นดินธนบุรี และเพื่อรวมความคิดความเชื่อของผู้คนที่อยู่ในระหว่างการเคลื่อนไหวทางสังคม การอพยพย้ายถิ่น ความตื่นตระหนกและหวาดกลัวในสงครามยังไม่สิ้นสุด ทำให้การยกเหตุผลอ้างอิงและสำทับกระทำโดยยึดหลักการพุทธศาสนาเป็นแกน ส่วนหนึ่งเป็นสิ่งปลอบประโลมใจให้แก่ผู้คนในสังคม แต่การเข้าใจและถือปฏิบัติในพระพุทธศาสนาย่อมต้องถูกกลั่นกรอง ทั้งจะทำให้มีการตรวจสอบในความถูกต้องบริสุทธิ์ทั้งของคณะสงฆ์ พระไตรปิฎก และในเรื่องของความเคร่งครัดในพระธรรมวินัยของสงฆ์ ซึ่งทำให้ต้องมีการชำระความบริสุทธิ์ของพระสงฆ์เป็นกิจกรรมที่ได้รับการเอาใจใส่จากรัฐอย่างกว้างขวาง เมื่อพบว่า

> แลภิกษุทุกวันนี้บวดเข้ามิได้กระทำตามพระวิไนย ปรนิบัติเหนแต่จะเลี้ยงชีวิตรผิดธรรม ให้มีแต่เนื้อหนังบริบูรรณประดุจโคกระบือ มีแต่จะบริโภคอาหารให้จำเริญเนื้อหนัง จะได้จำเริญสติปัญานั้นหามิได้ เปนภิกษุสามเณรลามกใน พระศาสนา ผ่ายฆราวาษก็ปราศจากปัญญา มิได้รู้ว่าทำทานฉนี้จะเกิดผลน้อย มากแก่ตนหามิได้ มักภอใจทำทานแก่ภิกษุสามเณรอันผสมผสานทำการของตน จึ่งทำทาน บางคาบย่อมมักง่ายถวายเงินทองของอันเปนอะกะบิยะ มิควรแก่ สมณะ ๆ ก็มีใจโลภสั่งสมทรัพยเลี้ยงชีวิตร ผิดพระพุทธบัญญัติฉนี้ได้ชื่อว่า ฆราวาศหมู่นั้นให้กำลังแก่ภิกษุโจรอันปล้นพระสาศนา ทานนั้นหาผลมิได้ ชื่อว่า ทำลายพระสาศนา [11]

กระแสการเคลื่อนไหวทางศาสนาที่ต่อเนื่องเป็นภาระกิจสำหรับผู้นำในรัชกาลต่อมา มีปรากฏการตรวจสอบ ลงโทษในหลายกรณี เช่น ในปี.ศ. 2359 พระราชาคณะ

---

[10]"พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 35," กฎหมายตราสามดวง, 5: 321-323.

[11]"กฎพระสงฆ์," กฎหมายตราสามดวง, 4: 193.

พระพุทธโฆษาจารย์บุนศรี วัดมหาธาตุ, พระญาณสมโพธิเคม วัดนากกลาง, พระมงคลเทพจีน วัดหน้าพระเมรุ พระนครศรีอยุธยา ต้องโทษลงอาญา[12] ในปี พ.ศ. 2363 พระพนรัตนอาดที่ได้รับที่ตั้งเปนสมเด็จพระสังฆราชต้องอธิกรณ์ ถูกถอดจากตำแหน่ง[13] โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการชำระพระสงฆ์ประพฤติอนาจาร ใน ปี พ.ศ. 2386 มีพระถูกสึกกว่า 500 องค์ ที่หนีไปก็มาก พระราชาคณะเป็นปาราชิกหลายรูป[14] ถึงสมัยรัชกาลที่ 4 ก็ยังมีการลงโทษ และประนีประนอมในบางกรณีเช่นกัน[15]

การให้ความสำคัญต่อพระไตรปิฎกในกระบวนการเปลี่ยนแปลงความคิดทางศาสนาในยุคสมัย โดยถือว่าเป็นส่วนสำคัญสำหรับพุทธศาสนา นับแต่การสังคายนาใน พ.ศ. 2331 ในสมัยรัชกาลที่ 3 ยังได้ให้มีการแปลพระไตรปิฎกจากบาลีเป็นภาษาไทย[16] นอกจากการสนับสนุนงานสร้างพระไตรปิฎกจากพระเจ้าแผ่นดิน ในระดับเสนาบดีขุนนางผู้ใหญ่ เช่น พระยาศรีสหเทพ ก็ยังได้ " ก่อสร้างพระไตรปิฎกจบ ก็ถ้วนครบบริบูรณ์พูนถวาย ได้ฉลองสามราตรีมีมากมาย ทั้งหญิงชายโมทนาถ้วนหน้ากัน"[17]

พระราชนิยมในสมัยรัชกาลที่ 3 ที่"ใครสร้างวัดก็โปรด" ด้วยจำนวนวัดสร้างใหม่และปฏิสังขรณ์ พระราชทรัพย์ที่จ่ายไปในการนี้จำนวนไม่น้อย การอุปถัมภ์ยกย่องแก่ภิกษุที่มีความรู้ความ

---

[12]เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 80.

[13]เรื่องเดียวกัน, หน้า 121.

[14]เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชชกาลที่ 3, หน้า 267-268.

[15]"ประกาศเรื่องภิกษุสามเณรรักใคร่ผู้หญิงจนถึงปาราชิกให้มาลุกะโทษจะยกโทษให้", และ "ประกาศห้ามไม่ให้ชักสื่อแลชวนภิกษุสามเณรประพฤติอนาจาร," ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4, 1: 48-49, 50-51.

[16]สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ตำนานสามก๊ก", ใน สามก๊ก (กรุงเทพ: บรรณาคาร, 2516), หน้า 13.

[17]ประชุมเพลงยาว ฉบับหอสมุดแห่งชาติ, หน้า 343.

สามารถในทางธรรม[18] มาถึงช่วงเวลานี้น่าจะมีเหตุผลที่มากไปกว่ากระแสการเคลื่อนไหวทางความคิดที่ส่งผ่านมาตั้งแต่สมัยรัชกาลแรกเพียงเท่านั้น เพราะในสถานการณ์การเมืองระหว่างประเทศ ความขัดแย้งกับรัฐเพื่อนบ้าน รวมทั้งการแผ่อิทธิพลเข้าสู่ภูมิภาคนี้ของตะวันตก ได้เป็นปัจจัยสำคัญที่มากระทบต่อการเคลื่อนไหวทางศาสนาเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างสรรค์ความรู้และกิจกรรมทางปัญญา การสร้างแรงยึดเหนี่ยวภายในสังคมในขณะนั้นด้วย

จากความสำเร็จขั้นแรกการสร้างความเคลื่อนไหวทางศาสนาในกระบวนการที่สอดคล้องกับกระแสวัฒนธรรมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้ดำเนินการอย่างต่อเนื่องมาโดยตลอด[19] ไม่ว่าจะเป็นการแยกธรรมยุติกนิกายของวชิรญาณภิกขุ หรือการเปลี่ยนแปลงในการเข้าถึงปรัชญาทางศาสนาโดยเฉพาะของคณะสงฆ์และราชสำนัก ในแนวทางที่เน้นการศึกษาปฏิบัติเพื่อความรู้ความเข้าใจได้นำสู่การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมความคิดในการแสวงหาความรู้ ที่ได้เปิดปริมณฑลทางปัญญาให้แพร่กระจายสู่สังคม โดยมีวัดและพระสงฆ์เป็นสื่อกลาง การแปลงานบาลี เช่น มิลินทปัญหา ชิกาลมาลีปกรณ์ เป็นภาษาไทยในสมัยรัชกาลที่ 1 และโปรดฯ ให้พระยาธรรมปรีชาแก้ว แต่งไตรภูมิโลกวินิจฉัยเป็นภาษาไทย ส่วนหนึ่งของพระไตรปิฎกและคัมภีร์อรรถกถาที่มีชื่อเสียงคงได้แปลเป็นภาษาไทยตามพระราชโองการเมื่อครั้งจัดงานพระบรมศพของกรมพระราชวังบวรฯ[20] แม้ว่าการใช้ภาษาไทยในงานทางศาสนาจะมีนัยะหนึ่งอยู่ที่การสร้างความเข้าใจในพุทธศาสนาได้มากขึ้น จึง "ให้รู้เนื้อความภาษาไทย. . . ให้เข้าใจในภาษาไทย"[21] ยังจะต้องกล่าวได้ว่าเป็นการกระจายความรู้และการใช้ภาษาออกไปในสังคมที่มีความหลากหลายของชุมชนต่างภาษาอยู่

---

[18]เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, หน้า 346-356.

[19]โปรดดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, "พระปฐมสมโพธิกถากับความเคลื่อนไหวทางศาสนาในต้นรัตนโกสินทร์," ปากไก่และใบเรือ, (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์การพิมพ์, 2527), หน้า 375-422.

[20]เรื่องเดียวกัน, หน้า 409.

[21]"พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 36," กฎหมายตราสามดวง, 5: 329.

และแม้แต่การแปลงานวรรณกรรมต่างประเทศออกเป็นภาษาไทย ไม่ว่าจะเป็น ราชาธิราช เลียดก๊ก ไซ่ฮั่น สามก๊ก อิหร่านราชธรรม ก็คงไม่เฉพาะแต่จะให้ผู้ที่มีความรู้ในการอ่านภาษาไทยได้เสพเท่านั้น แต่หมายถึงโอกาสของการข้ามวัฒนธรรมทางภาษาของกลุ่มต่างวัฒนธรรมอื่น ที่จะทำให้มีภาษาเป็นทางการอย่างน้อยไม่ใช่เพียงแต่ให้เข้าใจได้เท่านั้น

อาจพิจารณาได้ต่อการเอาใจใส่ในเรื่องภาษานับแต่รัชกาลแรกของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นเรื่องละเอียดอ่อนในการปรับเปลี่ยนทางวัฒนธรรมของสังคมไทย ที่จุดเริ่มต้นน่าจะอยู่ที่เมืองหลวงก่อน การเลือกภาษาทั้งสำเนียงพูดจะต้องมีลักษณะที่เฉพาะในเขตเมือง การสึกพระภิกษุลาวเพื่อให้บวชใหม่ เพราะออกเสียงภาษาบาลีไม่ชัดเหมือนคนไทย[22] ในสมัยรัชกาลที่ 1 ก็จะต้องมีเสียงที่เป็นมาตรฐานให้เทียบเคียงได้ หมายถึงการครอบงำทางวัฒนธรรมภาษาต่อคนในสังคม ความรู้สึกว่าสำเนียงพูดของคนกรุงเทพฯ ไม่เหน่อ คนกรุงเทพฯ อย่างสุนทรภู่จึงบอกได้ว่าลาวที่บ้านกดีทอง "เสียงสนอง เหน่อช้า"[23] แม้ว่าหลักฐานที่จะยืนยันในประเด็นสำเนียงภาษายังไม่หนักแน่นพอ แต่อย่างน้อยทำให้เข้าใจได้ว่ามีความรู้สึกเกียดกันทางภาษาอยู่ในสังคมยุคสมัยนั้นอยู่ด้วยเช่นกัน

จากจุดเริ่มต้นเมื่อแรกสร้างกระแสการปรับเปลี่ยนทางวัฒนธรรมดำเนินไปอย่างราบรื่นเพราะไม่มีอุบัติการณ์ใดมาปะทะ ตราบกระทั่งแรงกระทบจากวัฒนธรรมตะวันตกส่งผลถึงสังคมในวงกว้าง ความประหลาดใจของชาวตะวันตก ในสภาพของสังคมที่ "หาชาวสยามไม่เจอ"[24] ทำให้เป็นเหตุผลที่ดีสำหรับการประกาศอย่างเป็นทางการด้วยการจารึกความรู้ต่าง ๆ ของชาวสยามเอาไว้ด้วยภาษาไทย

---

[22]สายชล วรรณรัตน์, "พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325-2352)," หน้า 97.

[23]"โคลงนิราศสุพรรณ", ชีวิตและงานของสุนทรภู่, หน้า 249.

[24]Henry Norman, The Peoples and Politics of the Far East. (London: T. Fisher Unwin, 1907), p. 410.

ผลสะเทือนจากภายนอกด้วยการแผ่อิทธิพลของตะวันตก โดยเฉพาะอังกฤษเหนือดินแดนต่าง ๆ หลายแห่งในภูมิภาคของเอเชียส่งผลสะเทือนต่อราชสำนักสยามที่กรุงเทพฯ อย่างน้อยทำให้ราชสำนักและชนชั้นผู้นำของกรุงเทพฯที่รับรู้ความเป็นไปของเหตุการณ์ภายนอกอย่างใส่ใจ การขยายตัวทางการค้าและการเมืองของอังกฤษได้คุกคามทั้งความรู้สึกและความเป็นจริง ราชสำนักกรุงเทพฯต้องหันกลับมาสำรวจและพิจารณาตัวเอง แม้ว่าเมื่อถึงช่วงเวลานี้รัฐเพิ่งประสบกับภาวะความมั่นคงในหลายระดับ ทางชายแดนตะวันตกเมื่อพม่าหมดโอกาสที่จะรุกรานก่ออันตรายได้อีก เนื่องจากความขัดแย้งที่ขยายเป็นสงครามระหว่างอังกฤษกับพม่า ยุติลงด้วยการสูญเสียของฝ่ายพม่า และฐานะความเป็นมิตรของสยามกับอังกฤษในช่วงสงครามพม่าทำให้เป็นหลักประกันที่ทำให้ทางกรุงเทพฯรู้สึกปลอดภัยกว่าเดิม และความสำเร็จทางด้านเศรษฐกิจโดยเฉพาะการค้าต่างประเทศนำความรุ่งเรืองมั่งคั่งมาสู่เมืองก็ตาม อุบัติการณ์ทางการเมืองในหลายพื้นที่ที่กระเทือนต่อฐานะทางอำนาจและเศรษฐกิจของรัฐบาลกรุงเทพฯ โดยเฉพาะในหัวเมืองทางใต้ที่ในช่วงแรกเมื่ออังกฤษประกาศตัวเป็นกลางในสงครามไทรบุรี สร้างความพอใจต่อราชสำนัก2[5] แต่การแทรกแซงในภายหลังทำให้มีการประเมินท่าทีและความสัมพันธ์กันใหม่ ความไม่ไว้วางใจเป็นสิ่งกีดขวางการโอนอ่อนของราชสำนักสยามต่อความต้องการของตะวันตกทั้งทางการค้าและการเมือง

ปัจจัยภายนอกในเงื่อนไขการคุกคามของตะวันตกมิได้เป็นความกดดันเพียงด้านเดียว ยังมีผลกระทบที่มาจากภายในร่วมด้วย การแตกกลุ่มของส่วนราชสำนัก ในบรรยากาศความคุกรุ่นในการสืบราชสมบัติที่ผลักดันให้เจ้าฟ้ามงกุฎผนวชตลอดรัชกาล ระหว่างนั้นได้ทรงตั้งสงฆ์คณะธรรมยุตที่แม้จะไม่สามารถเป็นฐานอำนาจคุ้มกันวชิรญาณภิกขุได้อย่างมั่นคง แต่ก็ประสบความสำเร็จในการแยกตัวของคณะสงฆ์ จนทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องทรงตั้งคณะกลางเพื่อควบคุม กำเนิดและความเคลื่อนไหวของธรรมยุติกนิกาย ในปี พ.ศ. 2372 อยู่ในกระแสการเคลื่อนไหวทางศาสนาที่ผู้นำรัตนโกสินทร์แต่ตั้งต้นรัชกาลแรกมีบทบาทต่อศาสนาอย่างต่อ

---

[25] เอกสารของเฮนรี่ เบอร์นี่, (กรุงเทพ: คุรุสภา, 2514), 1: 2-9.

เนื่อง แต่บทบาทของวชิรญาณภิกขุดังกล่าวได้ทิ้งร่องรอยความขัดแย้งที่ปะทุอยู่ภายในในยุคสมัย ซึ่งเป็นช่วงเวลาใกล้เคียงกับที่ราชสำนักผ่านพ้นการยกทัพปราบเจ้าอนุ ความพ่ายแพ้ของลาวตามมาด้วยบทลงโทษที่รุนแรง และยังติดตามมาด้วยสงครามกับอันนาม และการรบในหัวเมืองมลายู ทำให้เกือบตลอดรัชกาลสร้างความปั่นป่วนในหลายระดับของสังคม

อย่างไรก็ตามรัฐบาลมิได้มั่นใจในการเอาตัวรอดด้วยสถานภาพที่เป็นอยู่ การทบทวนตัวเองถึงข้อด้อยทำให้มีการเคลื่อนไหวทางปัญญาในสังคม เห็นได้จากการนำโดยกลุ่มราชสำนัก ซึ่งอาจจะมาจากการตีความความก้าวหน้าทางวิทยาการของตะวันตกที่มีสิ่งประดิษฐ์ต่าง ๆ เป็นผลลัพธ์ ไม่ว่าจะเป็นอาวุธสงครามใหม่ ๆ ประสิทธิภาพของเรือกลไฟ รวมไปถึงสิ่งของเครื่องเล่นที่วิทยาการในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ของตะวันตกได้ผลิตออกสู่ตลาด เช่น ของใช้ ตุ๊กตาที่สร้างไดอะแกรมให้ทำงานและเคลื่อนไหวได้ด้วยจักรไขลาน และสิ่งที่กระเทือนต่อรากความรู้ของสังคมไทยมากที่สุดคือ การผลิตหนองผีป้องกันไข้ทรพิษ และความรู้ทางการแพทย์ที่เดาสุ่มน้อยกว่าการแพทย์พื้นเมืองที่ชีวิตเกือบทั้งหมดของสังคมไทยพึ่งพารักษาอยู่ ทั้งหมดนี้ถูกประดิษฐ์คิดค้นจากการเรียนรู้ด้วยความสามารถของมนุษย์

การท้าทายด้วยความรู้ดังกล่าวนี้ทำให้ราชสำนักกรุงเทพฯต้องหันมาสำรวจตัวเอง และพบว่า "ทุกวันนี้มีแต่พาลสันดานหยาบ ประพฤติบาปไปเสียสิ้นแผ่นดินกระฉ่อน จะหาปราชญ์เจียนจะขาดจากพระนคร"[26] กระบวนการสร้างสรรค์ความรู้จึงถูกสร้างขึ้นเพื่อสนองตอบ ทั้งการชำระรื้อฟื้นตำรา เช่น ตำราพิไชยสงคราม ราชนิติศาสตร์ การรวบรวมโคลงโลกนิติ และการรวมความรู้ของปราชญ์ทั่วพระนครในเรียบเรียงและชำระ ตำราต่าง ๆ เพื่อจารึกไว้ในคราวปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ในปี พ.ศ. 2373 พระราชนิยมของรัชกาลที่ 3 เป็นที่รับรู้ว่าไม่โปรดการบันเทิงความเฟื่องฟูของละครในรัชกาลที่ 2 เสื่อมความนิยมในพระบรมมหาราชวัง ทั้งที่รัชกาลที่ 3 เมื่อทรงดำรงอิสริยยศเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงพระราชนิพนธ์บทละคร เพลงยาว คำประ

---

[26] ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ, (ฉบับหอสมุดแห่งชาติ), (พระนคร: สำนักพิมพ์ผ่านฟ้าพิทยา, 2510), หน้า 497.

พันธ์อื่น ๆ ไว้ไม่น้อย[27] หากไม่เพราะพระราชนิยมในรัชกาลที่ 2 ที่ทำให้ต้องทรงใส่ใจการนิพนธ์เพื่อความบันเทิงไปด้วยแล้ว แสดงว่าเงื่อนไขสภาพการณ์ยุคสมัยเป็นสิ่งบังคับต่อการให้ความสนใจในแหล่งความรู้มากกว่าการบันเทิง

การเน้นให้คนในสังคม"สดับเรื่องเรืองปัญญาปรีชาชาญ"[28] ไม่ต่างไปจากที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์แสดงความหนักใจไว้ในหนังสือแสดงกิจจานุกิจ เมื่อ

> พิเคราะห์ดูหนังสือที่เด็กอ่าน ก็ไม่เปนประโยชน์แก่เด็กเลย แต่หนังสือปถม ก กา เปนที่พ่อให้เด็กอ่านง่ายก็ดีอยู่ ถ้าเป็นหนังสือไทย ๆ ที่เด็กอ่านก็มีแต่หนังสือการประเล้าประโลมโดยมากกว่าหนังสือสุภาษิต เด็กนั้นก็ไม่ใคร่จะได้ปัญญาสิ่งใด. . . เพราะฉนั้นจึ่งไม่ได้ความฉลาดมาแต่เล็ก[29]

ดังนั้นการรวบรวมชำระโคลงโลกนิติ และจารึกไว้ที่วัดพระเชตุพนฯ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯโปรดฯมอบหมายให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาอดิศร นิพนธ์ขึ้นเพิ่มเติมจากของเดิม ส่วนใหญ่ในเนื้อหาของคำโคลงเป็นการยกย่องความรู้ นักปราชญ์ และยังบอกแนวปฏิบัติสำหรับคนในสังคม ได้แก่

> คบปราชญ์เปรียบเสพอ้อย เอมใจ. . .[30]
>
> มักคร้านฤารอบรู้ วิทยา ความรู้ถ่อยสินหา ไปได้. . .[31]

---

[27]โปรดดู พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว,ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานงานพระศพ พระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ บิยมหาราชปดิวรัดา ครบปัญญาสมวาร 11 สิงหาคม 2472, (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2472)

[28]ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ, หน้า 497.

[29]เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, หนังสือแสดงกิจจานุกิจ, (กรุงเทพ: คุรุสภา, 2514), หน้า 1-2.

[30]ประชุมโคลงโลกนิติ, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเหรียญ แก้ววิเชียร, (กรุงเทพ:วิสคอม 2526), หน้า 175.

[31]เรื่องเดียวกัน,หน้า 183.

ศิลปศาสตร์วิทยาเรียน เลื่องโลก นับแฮ จงพ่อเรียนรู้ไว้ ใหญ่แล้วเป็นคุณ[32]

จากการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ได้มีความพยายามครั้งแรก ๆ ในสังคมไทยที่จะเผยแพร่ความรู้กระจายกว้างสู่สังคม ด้วยการรวบรวมตำราประเภทต่าง ๆ เข้าไว้ด้วยกัน ในขณะที่ความตื่นเต้นในการรักษาแบบตะวันตกกำลังเริ่มเป็นที่รับรู้ และกล้าทดลองของคนในสังคมทั้งกลุ่มชนชั้นนำและในระดับล่าง ตำรายาซึ่งรวบรวมจากการสืบหามาหลายขนานถูกจารึกไว้ตามศาลามีทั้งยาครรภ์รักษา กุมารรักษา แก้โรคอหิวาต์ แก้กาฬโรค ไข้สันนิบาต ธาตุพิการ โลหิตสตรีไม่ปรกติ โรคสตรี โรคบุรุษ โรคสันฑฆาต โรคภายในสตรี แก้โรคผี แก้วรรณโรค(ภายนอก-ภายใน) โรคเรื้อน โรคมะเร็ง โรคกลาก โรคเกลื้อน โรคหูด ยารักษาแผล(สด-เน่า) แก้โรคริดสีดวง โรคตา โรคลม โรคทางเดินปัสสาวะไม่ปรกติ โรคบิด โรคกะษัย โรคท้องมาน แก้ไข้ โรคบ่วง วิทราธิโรค ยารักษาตา แก้โรคหืด แก้เสียงแหบแห้ง รักษากระดูก และผีชพรรณที่เป็นยา[33]

ตำราหลายขนานถูกจารึกไว้ไม่เฉพาะที่วัดพระเชตุพนฯ ยังมีที่วัดราชโอรสวัดที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบูรณะ เป็นการรวบรวมความรู้ที่ย่อมจะสั่งสมด้วยระยะเวลาที่ยาวนานก่อนสรุปรวมเป็นตำราขึ้นมาได้ ในความคิดของผู้นำสิ่งนี้พอจะทัดเทียมกับกระแสวัฒนธรรมวิทยาการตะวันตก ในท่ามกลางความดูถูกหมิ่นแคลนจากชาวตะวันตก ครอว์ฟอร์ดลงความเห็นว่า "ชาวสยามนั้นไม่ว่าจะมีพลเมืองมาก มีอาณาเขตแผ่ไพศาลก็ดี แต่ก็จัดว่าเป็นชาติที่ไม่มีอำนาจน่าเกรงกลัวหรือเป็นอันตรายแก่เราเลย"[34]

นัยะของการเคลื่อนไหวทางปัญญาในกระบวนการดังกล่าวมานี้ อาจจะเป็นไปได้ที่เป็นการแสดงออกถึงความเป็นตัวของตัวเองของสังคม ที่มีพลังในการสร้างสรรค์ความรู้ที่เป็นวัฒนธรรมเฉพาะตัวสำหรับสังคมที่มีความเป็นเอกภาพเท่านั้นที่จะกลั่นกรองออกมาได้

---

[32]เรื่องเดียวกัน, หน้า 187.

[33]คณาจารย์โรงเรียนแพทย์แผนโบราณ, ตำรายาจารึกวัดพระเชตุพน, (กรุงเทพ: สุพจน์การพิมพ์, 2505)

[34]เอกสารของครอว์ฟอร์ด, หน้า 43.

ความรู้จากกระบวนการเลือกสรรทางวัฒนธรรม

แม้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 3 จะมีความพยายามถ่ายทอดความรู้ด้วยการรวบรวมจากแหล่งความรู้ที่สั่งสมอยู่ในสังคม นับได้ว่าความรู้ที่เป็นส่วนตัวไม่ว่าจะเป็นตำรายา วิชาเภสัชสมุนไพร ตำราหมอนวด วรรณคดี ศาสตาคม ถูกเผยแพร่สู่สาธารณะเป็นครั้งแรก แต่ดูเหมือนการตอบรับและร่วมสนับสนุนเป็นไปในท่วงทำนองพระราชนิยมเท่านั้น ยกเว้นในส่วนที่ได้ใช้เทคนิควิทยาของตะวันตกเข้าช่วยเหลือ เช่น การพิมพ์ หรือส่งแพทย์หลวงไปหัดปลูกฝีจากหมอบรัดเลย์ ในบรรยากาศของยุคสมัยที่กระแสวัฒนธรรมต่างด้าวไหลบ่าเข้าสู่สังคมไทยไม่ว่าจะเป็นจากทางตะวันออกหรือตะวันตกให้เลือก จากความนิยม"จีน"ที่อยู่ในชีวิตประจำวันและความฟุ่มเฟือย ความคุ้นเคยที่แทรกเข้าไปในวิธีคิด การปฏิบัติตัวของชนชั้นนำในสังคมรัตนโกสินทร์ตอนต้นโดยเฉพาะในช่วง 3 รัชกาลแรก การติดต่อทางการค้ากับเมืองจีนทำให้โอกาสได้รับรู้และสัมผัสวัฒนธรรมจีน ไม่ว่าจะเป็นตัวสินค้าหรือแบบแผนการดำเนินชีวิต ทัศนะ แนวคิด ความรู้ หลั่งไหลเข้ามา รสนิยมความเป็นอยู่บอกได้อย่างชัดเจนถึงความชื่นชมและเลียนแบบ การตกแต่งอาคารบ้านเรือน เช่น วังของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ประดับด้วยเครื่องตกแต่งแบบจีนเป็นส่วนใหญ่ มีทั้งกระจก แก้ว และโคมไฟ[35] สินค้าเข้าจากจีนส่วนหนึ่งสนองความต้องการของคนจีนในเมืองไทย เช่น ชา ผัด ร่ม กระดาษ ธูป ผ้าแพร ฯลฯ และเป็นที่ตอบรับของคนในกรุงเทพฯในเวลาต่อมา สินค้าฟุ่มเฟือยที่เคยเป็นของใช้เฉพาะในราชสำนักกรุงเทพฯ คือเครื่องถ้วยเบญจรงค์และลายน้ำทอง ตัวเครื่องถ้วยทำในเมืองจีน ส่วนลายคิดแบบและส่งไปจากเมืองไทย ในภายหลังคงจะอยู่ในช่วงการค้าขยายตัวในสมัยรัชกาลที่ 2 และ รัชกาลที่ 3 บรรดาขุนนางและคหบดีผู้มีทรัพย์ก็สามารถหาซื้อหรือสั่งทำจากโรงงานในจีนได้เช่นกัน[36]และสินค้าประเภทอื่น เช่น ผ้าไหม งาแกะสลัก ผลไม้แห้ง[37]

---

[35]Sir Thomas Stamford Raffles, ed., The Mission to Siam and Hue the Capital of Cochin-China in the year 1821-2, p. 74.

[36]ณัฏฐภัทร จันทวิช, เครื่องถ้วยจีนที่พบจากแหล่งโบราณคดีในประเทศไทย, (กรุงเทพ: กรมศิลปากร, 2529), หน้า 221.

[37]Sarasin Viraphol, Tribute and Profit: Sino-Siamese Trade, 1652-1853, (Massachusetts: Harvard University Press, 1977), pp 190-191.

นอกจากการตอบรับในทางวัตถุ นิยายพงศาวดารจีนได้รับความนิยมอย่างแพร่หลาย โดยเฉพาะในสังคมของชนชั้นนำ หรือกลุ่มผู้คนที่อ่านออกเขียนได้เห็นได้จากการแปลงานหลายชิ้นเป็นภาษาไทย นับแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ได้โปรดฯให้มีการแปลสามก๊ก ไซ่ฮั่น ในรัชกาลต่อมา มีเลียดก๊ก ห้องสิน ตั้งฮั่น ไซ่จิ้น ตั้งจิ้น ฯลฯ ความชื่นชมในวรรณกรรมจีน ปรากฏมีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิตและความคิดของคนไทยอยู่ด้วย*

ในขณะที่มีชนชั้นสูง โดยเฉพาะกลุ่มที่มีส่วนร่วมในการค้ากับจีน นิยมจีน ก็ยังมีบางส่วนของกลุ่มชนชั้นนำ

> ในครั้งนั้นมีไทยที่สูงศักดิ์เป็นชั้นหนุ่ม ปรารถนาจะศึกษาวิชาอย่างฝรั่งหลายคน จะกล่าวแต่ผู้ที่มาปรากฏเกียรติคุณในชั้นหลัง คือ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งเป็นสมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ใคร่จะทรงศึกษาวิชาทหาร 1 กรม หลวงวงศาธิราชสนิทเมื่อยังเป็นกรมหมื่น ใคร่จะทรงศึกษาวิชาแพทย์อย่างฝรั่งพระองค์หนึ่ง สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อยังเป็นหลวงนายสิทธิใคร่จะศึกษาวิชาต่อเรือกำปั่นคน 1 ได้ศึกษาวิชาเหล่านั้นต่อพวกมิชชั่นนารีอเมริกัน แต่ว่าสอนกันด้วยภาษาไทย[38]

ไม่แต่เพียงที่ออกนามข้างต้นนี้ ยังมีชนชั้นระดับมูลนายอีกหลายคนที่ใฝ่ใจเรียนรู้ในวิทยาการตะวันตก ไม่ว่าจะเป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อผนวชเป็นวชิรญาณภิกขุ พระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ 3 หลายองค์ ขุนนางระดับลูกหลานขุนนางผู้ใหญ่ เช่น จมื่นราชามาตย์(เจ้าพระยาทิพากรวงศ์) นายโหมด (พระยากสาปนกิจโกศล)

---

* จึงไม่แปลกอะไรที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าฯจะให้ท้าวกระหมังกุหนิงในบทพระราชนิพนธ์อิเหนา รำพึงรำพันถึงตัวเองว่า"ดังพฤกษาพนาวัน จะอาสัญเพราะลูกเหมือนกล่าวมา" อิเหนา, หน้า 267. นั้นก็เป็นตอนหนึ่งจากสามก๊กที่เป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลาย เมื่อโจผีบังคับให้น้องร่ายโคลงภายใน 7 ก้าว สามก๊กฉบับเจ้าพระยาพระคลัง(หน) ได้แปลความตอนนี้ไว้ว่า "ตั่วถั่วเอากิ่งถั่วมาเป็นฟืนใส่ไฟ เมล็ดถั่วในกระทะจะไหม้ก็เพราะกิ่งถั่วต้นรากอันเดียวกันนั่นเอง เหตุใดจึงเร่งไฟเข้าให้หนัก"(เจ้าพระยาพระคลัง(หน), สามก๊ก, (กรุงเทพ: คลังวิทยา, 2516),2: 456-457.)

[38]สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ,2505 หน้า 62.

การทำงานทางศาสนาของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์

ด้วยความเชื่อมั่นในพระคัมภีร์ไบเบิลอย่างไม่มีข้อสงสัยใด ๆ ทั้งสิ้น และมีความเชื่อกันว่าพระบัญชาของพระเจ้าที่ให้ "ออกไปสั่งสอนนานาชาติ ทำให้เป็นศิษย์ของเรา, จงโปรดศีลล้างบาปแก่เขา. . . " (มัดธาย 28: 19) นั้นเป็นพระบัญชาที่แท้จริงของพระเจ้า[39] เป็นแรงสนับสนุนให้คนหนุ่มสาวในยุโรปและอเมริกาเดินทางไปสู่ดินแดนต่าง ๆ ในฐานะมิชชันนารี

การเข้ามาของมิชชันนารีกลุ่มแรก คือ คาร์ล กุตซลาฟ(Carl Friedrich Gutzlaff) และภรรยา ในสังกัด Netherland Missionary Society และ จาคอบ ทอมลิน(Jacob Tomlin) สังกัด London Missionary Society ทั้งสามเข้ามากรุงเทพในปี พ.ศ. 2371 จุดมุ่งหมายที่ทำให้สนใจเมืองไทยคือการเผยแพร่ศาสนาในกลุ่มคนจีนที่ได้รับทราบมาว่ามีจำนวนมากในกรุงเทพ งานเผยแพร่ศาสนาด้วยการแจกหนังสือและเทศน์ชักจูงความคิดความเชื่อ ได้เรียกร้องความสนใจจากคนในสังคมไม่น้อย นอกจากการรับหนังสือทั้งเจ้านายและผู้ยากไร้ต่างมีความต้องการ ยังมีความสนใจในเรื่องการรักษาโรคและยาที่มิชชันนารีทั้งสองนำติดตัวมาในฐานะที่กุซลาฟเป็นแพทย์เขาได้เปิดรับรักษาโรคขึ้นที่บ้านพักด้วย

การทำงานเผยแพร่ศาสนาด้วยการแจกหนังสือ(พิมพ์เป็นภาษาจีน) ทำให้เกิดปฏิกริยาจากราชการ ด้วยความกลัวว่าข้อเขียนในหนังสือเป็นการยุให้คนจีน"ก่อการกำเริบ" เพราะก่อนหน้าในช่วงเวลาที่มิชชันนารีเข้ามานั้นได้เกิดการก่อความวุ่นวายของจีนตั้วเหีย ที่ถูกรัฐบาลปราบลงในปี พ.ศ. 2367 ความไม่วางใจในมิชชันนารีและงานสอนศาสนามีอยู่หลายเหตุผล เมื่อไม่พบข้อความที่จะก่อให้เกิดเหตุร้ายดังกล่าว มิชชันนารีจึงได้รับอนุญาตให้แจกหนังสือต่อไปได้ แต่ห้ามคนไทยรับหนังสือ หากเจ้าพนักงานตรวจพบ ผู้นั้นจะต้องถูกจับและริบหนังสือทันที[40]

แต่ความเข้มข้นของการแพร่ความคิดความเชื่อทางศาสนาของมิชชันนารีได้ผลเป็นการท้าทายต่อความเชื่อทางพุทธศาสนาและความเชื่อในจารีตของยุคสมัย กระทบไปถึงความราบรื่นในโครงสร้างทางวัฒนธรรมภายในสังคม สร้างความหวั่นไหวให้กับผู้นำรัตนโกสินทร์ไม่น้อยเลย แรงปะทะทำให้เกิดการต่อต้านและโต้ตอบ ซึ่งปรากฏในหนังสือแสดงกิจจานุกิจของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์

---

[39]แม้น พงษ์อุดม, โปรแตสแตนท์ในรัตนโกสินทร์ หรือชาวคริสต์กับชีวิตของชาติไทย, (กรุงเทพ: สถาบันไทยคดีศึกษา, 2525), หน้า 7.

[40]ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 31, (กรุงเทพ: คุรุสภา, 2508), 18: 4-5.

ประการหนึ่งหมอกิสลับยกอธิกรณ์ว่าพระสมณะโคดมสั่งสอน มีแต่จะให้มนุษย์เคารพย์กราบไหว้นมัศการตัวท่าน แลให้เขากราบไหว้ลูกสิษย์ของท่าน ทำดั่งนี้ได้บุญมากตายไปได้สวรรค์ จนชั้นแต่วัดวาอารามต้นโพธิ์ต้นไม้ต่าง ๆ ที่อยู่ในวัดก็ไม่ให้ใครเก็บกินแลทำสิ่งของ ๆ ท่าน ถ้าใครทำร้ายแล้วก็คงจะไปตกนรก คำสั่งสอนก็มีแต่เข้าแก่ตัวไม่ให้ผู้ใดข่มเหงตัวทั้งนั้นไม่เหนเปนประโยชน์อะไร ข้าพเจ้าได้ยินถ้อยคำดั่งนี้จึ่งตอบหมอว่าในสาศนาพระเยซูคฤศก็มีคำสั่งสอนให้นับถือกราบไหว้แต่ท่านองค์เดียวไม่ให้นับถือผู้อื่น นาบีมะหะมัดก็สั่งสอนให้นับถือกราบไหว้แต่ท่านผู้หนึ่งผู้เดียวเหมือนกัน ถึงทำบาปกรรมสิ่งไร เปนต้นว่าฆ่าบิดามารดาตายก็ดี ถ้าไปเข้าสาศนานับถือท่านแล้ว ท่านก็จะรับเอาไปไว้สวรรค์ด้วย บุคคลผู้ใดถึงจะทำดีอย่างไร ถ้าไม่นับถือท่านแล้ว ท่านก็จะให้ไปตกนรกอยู่ไม่รู้สิ้นสุด อีกประการหนึ่งท่านสั่งสอนสิษย์ว่าสาศนาอื่น ๆ เปนสัตรูต่อสาศนาท่านถ้าผู้ใดไปทำลายล้างสาสนาอื่น ๆ ได้ คือ ว่าไปทุบต่อยพระพุทธรูปพระสถูปเจดีย์ศรีมหาโพธิโบถวิหารการเปรียญตี่ วัดวาอารามศาลเจ้าเทพารักษ์ แลการสาศนาอื่น ๆ ทำลายล้างได้แล้ว ก็มีบำเหน็จความชอบตายไปได้สวรรค์ ก็คำสั่งสอนดั่งนี้ควรจะเชื่อนับถือได้หรือ เหนอยู่ว่าให้นับถือแต่ท่านผู้เดียวไม่ให้นับถือผู้อื่น คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าท่านไม่ได้กล่าวให้บุคคลไปเบียดเบียฬสาศนาอื่นเลยมิให้ ประพฤติเปนพาล ท่านผู้ใดจิตรเปนพระเที่ยงแท้แล้วก็หาสั่งสอนให้เบียดเบียฬผู้อื่นไม่ การที่เคารพย์กราบไหว้นั้น มนุษย์พวกใดนับถือสาศนาใด ข้าพเจ้าก็เหนว่ากราบไหว้พระของตัวด้วยกันทุกชาติทุกภาษา หมอจะมาติเตียนว่า พระพุทธเจ้าสั่งสอนให้กราบไหว้แต่ท่านผู้เดียวนั้นไม่ถูก พระของใคร ๆ ก็ไหว้. . .[41]

ความไม่พอใจและหวาดระแวงของราชการทำให้ในที่สุดมิชชันนารีโปรเตสแตนต์เหล่านี้ถูกขับไล่ โดยให้นายฮันเตอร์ พ่อค้าอังกฤษที่เข้ามาทำการค้าในเวลานั้นจัดการส่งลงเรือไปเมือง

---

[41] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, หนังสือแสดงกิจจานุกิจ, หน้า 110-111.

สิงคโปร์ มิชชันนารีได้ยื่นคำร้องและขอให้รัฐบาลออกหนังสือแจ้งความผิดที่ถูกขับไล่เพื่อแสดงแก่เจ้าหน้าที่อังกฤษที่เมืองสิงคโปร์ ผลก็คือท่าทีที่ลดความแข็งกร้าวของทางราชการ โดยการอนุญาตให้ทำงานศาสนาต่อไปได้ [42]

แต่เมื่อทางราชการตระหนักว่ากระบวนการในการเผยแพร่ศาสนาของมิชชันนารีมีมากกว่าการชักจูงให้คนเปลี่ยนการนับถือในศาสนา เพราะปัญหาการเมืองระหว่างประเทศที่เปราะบางในสมัยนั้น และอิทธิพลของคำสอน หนังสือที่อาจกระทบต่อวัฒนธรรมสังคม ท่าทีของรัฐต่อการทำงานของมิชชันนารีจึงต้องเป็นไปอย่างระมัดระวัง ด้วยการไม่สนับสนุนให้ความสะดวก เช่น เมื่อมิชชันนารีในสังกัดของอเมริกันบอร์ดฯที่เข้ามาหลังจากกุตซลาฟและทอมลิน ได้ขออนุญาตพระยาศรีพิพัฒนฯ เพื่อเดินทางไปอยุธยาก็ถูกบ่ายเบี่ยงและไม่ยินยอมให้เดินทาง [43]

ปฏิกิริยารุนแรงขึ้นเมื่อราชการออกประกาศฉบับที่สอง ห้ามราษฎรรับแจกหนังสือ หากการแจกหนังสือนั้น "มีวัตถุประสงค์เพื่อให้คนเปลี่ยนศาสนา, พวกมิชชันนารีต้องไปพยายามกันในเมืองอื่น ไม่ใช่เมืองนี้" [44]

แม้จะมีสิ่งกีดขวางจากการไม่ร่วมมือของทางการ แต่ยังคงมีมิชชันนารีเดินทางเข้ามาอย่างต่อเนื่อง หลังจากกุตซลาฟและทอมลินกลับออกไป มีคณะมิชชันนารีอเมริกันบอร์ดฯ (The American Board of Commissioners for Foreign Missions) คนแรกคือ เดวิด อาบีล (David Abeel) ทำงานเผยแพร่ศาสนาในระหว่างปี พ.ศ. 2374 - 2375 รุ่นต่อมา ได้แก่ ชาร์ลส์ โรบินสัน(Charles Robinson) สตีเฟน จอห์นสัน(Stephen Johnson) ทั้งสองเดินทางเข้ามาพร้อมภรรยา ในปี พ.ศ. 2377 และมิชชันนารีที่มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักใน

---

[42] ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 31, หน้า 5-6.

[43] เรื่องเดียวกัน, หน้า 66-67.

[44] John Bowring, The Kingdom and the People of Siam, (London: Oxford University Press, 1977), p. 377.

เวลายาวนานคือ แดน บีช แบรดลี่ย์ (Dan Beach Bradley) ที่รู้จักกันในนาม "หมอบรัดเลย์" เข้ามาพร้อมภรรยาปี พ.ศ. 2378 และยังมีมิชชันนารีอีกสังกัดคือ พวกแบบติสท์ (The American Baptist Board) เดินทางเข้ามาในเวลาไล่เลี่ยกัน ตลอดช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีมิชชันนารีโปรเตสแตนต์รวม 86 คน เพราะอุปสรรคขัดขวางงานของมิชชันนารีไม่ได้เป็นไปอย่างรุนแรงนัก ด้วยเหตุที่ว่าการเข้ามาของมิชชันนารีมิได้เข้ามาตัวเปล่า แต่ได้นำเอาความรู้ในวิทยาการและวิทยาศาสตร์อันเป็นความก้าวหน้าที่ทำให้เกิดสิ่งประดิษฐ์ใหม่ ๆ ที่ได้สร้างความตื่นตาตื่นใจแก่ผู้นำไทยมาด้วย ไม่ว่าจะเป็น ยารักษาโรค โดยเฉพาะวัคซีนหนองฝีป้องกันไข้ทรพิษ การรักษาโรคต้อ การผ่าตัด และความก้าวหน้าทางด้านการพิมพ์ที่มิชชันนารีได้นำแท่นพิมพ์เข้ามาด้วย นอกจากนี้ยังมีความรู้ในวิทยาการแขนงต่าง ๆ ที่มิชชันนารีมักจะถ่ายทอดให้กลุ่มคนในสังคมโดยเฉพาะชนชั้นสูงได้รับฟัง พร้อม ๆ กับการจูงใจให้เชื่อถือและศรัทธาในศาสนา

แต่ในขณะเดียวกันผู้นำและชนชั้นสูงของไทยมิได้ละเลยต่อการปกป้องพุทธศาสนา เพราะการท้าทายจากต่างด้าวกระทบลงไปถึงโครงสร้างความคิดที่ได้วางรากมาตั้งแต่ช่วงต้นของสมัย การโต้ตอบปะทะกันทางความคิดตั้งแต่เมื่อมิชชันนารีคนแรกเดินทางเข้ามา ความหวั่นเกรงในการคุกคามของตะวันตกที่อาจก่อให้เกิดความขัดแย้งอันขยายเป็นสงคราม ทำให้ท่าทีของผู้นำไทยต่อมิชชันนารีไม่แข็งกร้าวนัก [45] และเนื่องจากการเผยแพร่ศาสนาในช่วงแรกอยู่ในกลุ่มคนจีน ทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าไม่มีผู้ใดสนใจในคริสต์ศาสนา นอกจากพวกคนจีน [46]

ปฏิกิริยาที่รุนแรงจากทางราชการต่อการทำงานทางศาสนา เมื่อมิชชันนารีเริ่มทำงานทางศาสนากับคนกลุ่มอื่น และเผยแพร่งานพิมพ์หนังสือทางศาสนาที่เป็นการโจมตีพุทธศาสนาทั้งของคาทอลิคและโปรเตสแตนต์

คณะมิชชันนารีอเมริกันบอร์ดฯเดินทางเข้ามากรุงเทพฯได้นำแท่นพิมพ์พร้อมตัวพิมพ์อักษรไทยจากสิงคโปร์เข้ามาด้วย (รายละเอียดจะอยู่ที่หัวข้อการพิมพ์) หนังสือและเอกสารคำสอนทางศาสนาที่ผลิตจากโรงพิมพ์ของมิชชันนารีเริ่มพิมพ์ด้วยภาษาไทยฉบับแรกในวันที่ 3 มิถุนายน

---

[45] ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 31, หน้า 5-6.

[46] ยอรช์ ฮอส์ เฟลตัส, หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4, (กรุงเทพ: โรงพิมพ์รวมมิตรไทย, 2504), หน้า 45.

พ.ศ. 2379[47] ต่อมาหมอบรัดเลย์ได้พิมพ์หนังสือคำสอนทางศาสนาซึ่งเขียนขึ้นเองในปี พ.ศ. 2380 เรื่อง "ความแตกต่างกันในระหว่างพระพุทธเจ้ากับพระเยซูคริสต์" เมื่อเขียนเสร็จก็ถูกเพื่อนมิชชันนารีวิพากษ์วิจารณ์ว่าเขียนโดยไม่มีความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมไทยดีพอ[48] และอาจทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกริ้วกล่าวหาว่ามิชชันนารีพยายามทำลายความเคารพนับถือในพระพุทธเจ้า ผลของการแจกจ่ายออกไปทำให้มิชชันนารีเป็นที่เกลียดชัง[49] หนังสือเล่มนี้ถูกระงับการเผยแพร่ แต่เล่มอื่นได้รับอนุญาตให้แจกจ่ายได้ [50]

เมื่อทางคาทอลิกได้พิมพ์หนังสือทางศาสนาเล่มอื้อฉาว ชื่อ มหากังวล เป็นหนังสือปุจฉาวิสัชนา ดังปรากฏในหนังสือแสดงกิจจานุกิจ[51] หนังสือเล่มนี้พิมพ์ในปี พ.ศ. 2387 เป็นช่วงเดียวกับที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขัดเคืองนายฮันเตอร์ เรื่องการซื้อขายเรือกลไฟพอดี[52] ฮันเตอร์ถูกขับไล่ออกจากเมืองไทย โดยก่อนไปได้อวดอ้างว่าจะแจ้งแก่อังกฤษให้จัดการ สถานการณ์ในราชสำนักจึงเครียดด้วยการเตรียมป้องกันอังกฤษ [53] สร้างความตื่นเต้นให้กับชาวตะวันตกในกรุงเทพฯ รวมทั้งมิชชันนารีในเวลานั้น เพราะเนื้อหาของหนังสือได้เป็นเหตุเพิ่มความไม่พอใจมากขึ้นด้วย

---

[47] ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 31, หน้า 84.

[48] Donald C. Lord, In His Steps: a Biography of Dan Beach Bradley, Medical Missionary to Thailand, 1835-1873, (Michigan: University Microfilm International, 1964), p. 134.

[49] ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 31, หน้า 118.

[50] George Haws Feltus, ed., Abstract of the Journal of Rev. Dan Beach Bradley. . . , pp 55-56.

[51] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, หนังสือแสดงกิจจานุกิจ, หน้า 180.

[52] George Haws Feltus, ed., Abstract of the Journal of Rev. Dan Beach Bradley. . ., p. 95.

[53] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชชกาลที่ 3, หน้า 346.

หนังสืออีกเล่มหนึ่งที่โรงพิมพ์มิชชันนารีสังกัดของแบบติสท์ จอห์น เทเลอร์ โจนส์(John Taylor Jones) พิมพ์ในปลายสมัยรัชกาลที่ 3 ชื่อ ตราชูทอง "ชั่งสาศนาพระพุทธเจ้าแลพระเยคฤศเจ้าทั้งสองฝ่ายใครจะมีน้ำหนักแก่กัน ใครจะวิเสศแก่กัน"[54] ทำให้มิชชันนารีถูกโจมตีและต่อต้านวิพากษ์วิจารณ์อย่างหนัก เป็นเวลาเดียวกับที่การเจรจาเพื่อแก้ไขสัญญาการค้าระหว่างไทยกับอังกฤษในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ปี พ.ศ. 2393 เจมส์ บรู๊คประสบความล้มเหลว สร้างความตึงเครียดระหว่างสยามกับอังกฤษ เป็นอุปสรรคต่องานของมิชชันนารีมากขึ้น เจมส์ บรู๊คได้แนะนำให้มิชชันนารีเดินทางออกจากเมืองไทย เพราะคาดว่าอาจเกิดสงครามขึ้นได้ในเวลา 6 เดือนถึงหนึ่งปี[55] สถานการณ์คลี่คลายลงเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์ ทำให้มิชชันนารี"คงทำหน้าที่ของเราต่อไปเหมือนกับที่ทำมาแล้ว"[56]

การเผยแพร่ศาสนาของมิชชันนารีกับผลกระทบต่อสังคม

ในความคิดของคนในสังคมไทยเมื่อแรกที่มิชชันนารีเข้ายังกรุงเทพฯ ชาวตะวันตกพวกนี้น่าสนใจเพราะได้นำเอาวิทยาการการแพทย์ ยารักษาโรค และความรู้อื่น ๆ ติดตัวมาด้วย ดังนั้นไม่ว่าจะเป็นคนในกลุ่มมูลนาย ไพร่ คนจีน ต่างตื่นเต้นและตอบรับการเข้ามา เมื่อหมอบรัดเลย์เดินทางมาถึงเมืองไทย คำถามแรกที่ได้รับจากขุนนางไทยที่ไปรอพบ คือ ได้นำเอาหนองฝีป้องกันไข้ทรพิษมาด้วยหรือไม่ กล่าวได้ว่าการต้อนรับและท่าทีที่ไม่รุนแรงกับมิชชันนารีในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นเพราะมิชชันนารีสามารถทำตัวเป็นแหล่งความรู้ที่ชนชั้นสูงต้องการได้ ซึ่งไม่ค่อยต่างไปจากที่ชนชั้นนำในกรุงเทพฯมองฝรั่งที่ผ่านเข้ามายังกรุงเทพฯ ด้วยความเข้าใจว่าคนพวกนี้จะต้องรอบรู้

---

[54]เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, หนังสือแสดงกิจจานุกิจ, หน้า 109.

[55]George Haws Feltus, ed., Abstract of the Journal of Rev. Dan Beach Bradley. . ., p. 133.

[56]ยอร์ช ฮอส์ เฟลตัส, หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4, หน้า 64.

ทุกอย่าง การจ้าง เฟรเดอริค อาเธอร์ นีล ชาวอังกฤษเข้ารับราชการในสมัยรัชกาลที่ 3 ก็จ้างให้อยู่ในตำแหน่งนายทหารเรือและนายทหารบกควบคู่กันไป[57] หรือที่มักจะคิดว่า "คนผิวขาวทุกคนเป็นแพทย์ทั้งสิ้น"[58]

ดังนั้นการทำงานทางศาสนาของมิชชันนารีจึงประสบความสำเร็จก็แต่การเผยแพร่ความรู้จากวิทยาการตะวันตกสู่สังคมในฐานะตัวแทนความรู้ในยุคแรก ๆ เท่านั้น หากพิจารณาถึงการทำงานทางศาสนาโดยตรงกลับปรากฏว่าในหมู่ไพร่ กว่าที่จะได้คริสเตียนไทยคนแรกผ่านเวลาตั้งแต่มิชชันนารีคนแรกเข้ามาถึง 31 ปี อุปสรรคที่ทำให้มิชชันนารีไม่สามารถทำงานได้อย่างคิดหวังมิได้อยู่ที่การขัดขวางอย่างรุนแรงจากรัฐ แม้ว่าจะเกิดกรณีที่ทำให้ราชการต้องกวดขันการเผยแพร่ศาสนาด้วยหนังสือที่มีข้อความต่อต้านพุทธศาสนาก็ตาม ทั้งนี้เป็นเพราะสิ่งที่เป็นความคิดความเชื่อ และการปฏิบัติที่มิชชันนารีนำมาเผยแพร่นั้น เป็นการยากที่ทำให้คนในสังคมเข้าใจได้

คำสอนและการบอกเล่าเพื่อชักจูงให้ผู้คนในสังคมยอมรับและเชื่อในศาสนา ในพระเจ้าที่มิชชันนารีมักจะพูดถึง "พระเจ้า" ที่แท้จริงมีอยู่พระองค์เดียว พระองค์ทรงสร้างโลกและมนุษย์ เมื่อมนุษย์คนแรกได้ละเมิดต่อพระเจ้า บาปได้ติดตัวมนุษย์ทุกคนมานับแต่นั้น พระเยซูผู้ทรงสิ้นพระชนม์บนไม้กางเขนเพื่อไถ่บาปให้กับมวลมนุษย์ บาปของมนุษย์จะหมดสิ้นไปด้วยการยอมรับในองค์พระเจ้า แล้วจะได้ไปสู่สวรรค์ พบกับการ"รอดนิรันดร" ผู้ไม่เชื่อไม่นับถือต้องตกนรก[59]

มิชชันนารีมักจะยืนยันในอานุภาพแห่งพระเจ้ามีส่วนช่วยให้คนไข้หายจากการเจ็บป่วยในระหว่างการรักษา พร้อมกับการสอนชักจูงใจคนไข้ไปด้วยนั้น บางครั้งมิชชันนารีจะอุทานเรียกชื่อพระเยซู และร้องว่า "พระเยซูเสด็จมา" เพื่อเพิ่มความศักดิ์สิทธิ์ การกระทำเช่นนั้นทำให้คนไข้ต้องเหลียวมองหาว่าพระเยซูเสด็จมาอยู่ที่ไหน[60] และหลายครั้งสร้างความงุนงงให้

---

[57]ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงเทพ. . ., หน้า 30.

[58]จดหมายเหตุเจมส์ โลว์, (กรุงเทพ: โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2519), หน้า 65.

[59]โปรดดู George Haws Feltus, ed., Abstract of the Journal of Rev. Dan Beach Bradley. . .,

[60]Present and Perspective Missions in Siam, p. 34.

แก่คนไข้ เพราะ"ถ้ากราบไหว้พระเยซูเหมือนกราบไหว้พระพุทธรูปนั้น เขาจะหายจากโรคแน่หรือ"[61]และบางครั้งคนไข้มักจะกลับมาต่อว่าเมื่อได้รับหนังสือที่แจกให้ไป เพราะคิดว่าการอ่านหนังสือเป็นการรักษาโรค อ่านแล้วก็ยังไม่หาย[62]

ช่วงแรก ๆ ของการทำงานของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ก่อนบรัดเลย์เข้ามา กิจกรรมทางศาสนาที่มิชชันนารีใช้เทศน์ชักจูงพวกคนไข้เป็นภาษาจีน แต่เมื่อเห็นว่าคนไทยจำนวนไม่น้อยที่มารับการรักษาและแจกยา จึงเริ่มใช้ภาษาไทย ส่วนใหญ่เป็นการอ่านจากพระคัมภีร์ซึ่งมิชชันนารีช่วยกันแปล ครั้งหนึ่งเมื่อบรัดเลย์อ่านพระคัมภีร์มัดธาย บทที่ 5 มีคนฟังอยู่ 40 คน แต่"ดูราวกับว่ากำลังพูดอยู่กับรูปปั้นหินอ่อน"[63] นอกจากการอ่านพระคัมภีร์ ในบางครั้งการเทศน์และสนทนามิชชันนารีมักจะยกเรื่อง "บาปกำเนิด" ที่ติดตัวมนุษย์ และบาปที่มนุษย์สร้างขึ้นในชีวิตปัจจุบัน บาปอย่างหลังที่ถูกเน้นย้ำ คือ การดื่มสุรา การสูบฝิ่น การมีเมียหลายคน หากผู้ใดยอมรับในพระเจ้าต้องไม่ทำบาปอีก เมื่อตายไปจะได้อยู่ร่วมกับพระเจ้าบนสวรรค์ หาไม่เช่นนั้นก็ต้องตกนรก หลายครั้งผู้ฟังไม่มีความสนใจและเข้าใจ[64]

ปัญหาที่ทำให้คนที่ได้รับฟังคำสอนไม่สามารถเข้าใจได้ ส่วนหนึ่งอยู่ที่ความคิดเกี่ยวกับสวรรค์ นรกของคนในสังคมไทยอยู่ในความเชื่อตามไตรภูมิที่หล่อหลอมความคิดความเชื่อมาเป็นเวลานาน เห็นได้จากการที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงให้ความสำคัญกับไตรภูมิ เมื่อพิจารณาว่าฉบับที่มีอยู่ไม่ถูกต้อง ก็ได้โปรดฯให้มีการเขียนขึ้นใหม่ แม้ว่าความเชื่อตามไตรภูมิจะถูกสั่นสะเทือนด้วยความรู้ทางภูมิศาสตร์ ดาราศาสตร์ ภายหลังกระแสความรู้จากวัฒนธรรม

---

[61]ยอรช์ ฮอส์ แฟลตัส, ซามูเอล เรโนลด์เฮาช์ "บุรุษใจดี", (กรุงเทพ: โรงพิมพ์บุญเรือง, 1928), หน้า27.

[62]เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

[63]George Haws Feltus, ed., Abstract of the Journal of Rev. Dan Beach Bradley. . ., p. 41.

[64]Ibid., p. 221.

ตะวันตกได้ไหลบ่าเข้ามา แต่ค่อนข้างจะจำกัดอยู่ในกลุ่มชนชั้นสูงมากกว่าในระดับไพร่

การที่ผู้คนในสังคมไทยในยุคสมัยที่มิชชันนารีกลุ่มแรก ๆ เข้ามาทำงานเผยแพร่ศาสนาไม่สามารถเข้าใจในคำสอนทางศาสนา อีกประการหนึ่งเนื่องมาจากขอบเขตความรู้ของคนในสังคม ที่ไม่สามารถรับและคิดไปได้ถึง "พระผู้สร้าง" "พระผู้ช่วยให้รอด" และเมื่อมิชชันนารีเอ่ยถึง "การมีชีวิตอยู่ร่วมกับพระเจ้าผู้ทรงชนม์ชีพ" คนในสังคมรัตนโกสินทร์ตอนต้นนึกภาพไม่ออก[65] คำถามที่มิชชันนารีได้รับจากการสนทนา ได้แก่[66]

พระเยซูกลายเป็นพระเจ้าได้อย่างไร?

พระเจ้าทรงมีพระชนม์ชีพ?

พระเยซูเป็นบุตรของพระเจ้า?

สวรรค์อยู่ที่ไหน ? นรกอยู่ที่ไหน ?

ความทุกข์ทรมานในนรกเป็นอย่างไร ?

อะไรคือความสุข ?

ผู้ที่สนใจและมีแนวโน้มนับถือในศาสนาส่วนมากเป็นคนจีนที่ทำงานอยู่กับมิชชันนารี แต่หลายคนต้องถูกต่อต้านจากญาติพี่น้อง "บัว"เมื่อขอเข้าเป็นคริสเตียน ในระหว่างการทดสอบ ถูกเพื่อนหลายคนด่าทอและถ่มน้ำลายใส่ เมียและญาติก่อกวนจนไม่มีความสงบต้องหนีไปอาศัยอยู่ที่อื่น การถูกต่อต้านและกลั่นแกล้งทำให้หลายคนลังเลใจ จนบางคนตัดสินใจไม่ถูกต้องกลับไปบวชเป็นพระเพื่อความปลอดภัยของตัวเอง[67]

จึงอาจกล่าวได้ว่าไม่มีผลกระทบทางตรงของการทำงานทางศาสนาของมิชชันนารีที่มีต่อสังคมในวงกว้าง แต่เมื่อพิจารณาถึงความสัมพันธ์และบทบาทของมิชชันนารีต่อชนชั้นนำของรัตนโกสินทร์ตอนต้น ไม่อาจปฏิเสธถึงคุณูปการและอิทธิพลที่มิชชันนารีหลาย ๆ คนมีต่อสังคมได้เลย

แต่ก็มิได้หมายความว่าชนชั้นนำที่กรุงเทพจะเห็นคล้อยตามมิชชันนารีในทุกเรื่อง ความเข้มข้นของการปะทะระหว่างผู้นำไทยในฐานะพุทธศาสนูปถัมภ์กับมิชชันนารีปะทุขึ้นเมื่อรัฐบาลในสมัยรัชกาลที่ 4 สามารถปรับท่าทีและบทบาทในการเมืองระหว่างประเทศได้ ด้วยการเจรจาและ

---

[65] Ibid., p. 133.

[66] Ibid., p. 195.

[67] Ibid., p. 222.

ลงนามในหนังสือสัญญาทางไมตรี ซึ่งมีใจความสำคัญ 2 ประการคือ หนึ่ง ยกเลิกการผูกขาดการค้าต่างประเทศผ่านพระคลังสินค้า คู่สัญญาสามารถทำการติดต่อการค้าได้อย่างเสรี ภาษีขาเข้าเก็บได้ไม่เกินร้อยละ 3 ยกเว้น ฝิ่น โลหะ ทองและเงิน ไม่ต้องเสียภาษีขาเข้า ภาษีขาออกเก็บได้เพียงครั้งเดียว สอง ไทยยอมให้คู่สัญญามีสิทธิสภาพนอกอาณาเขต การทำสนธิสัญญาเริ่มจากระหว่างไทยกับอังกฤษ ในสัญญาที่เรียกกันว่าสัญญาเบาริ่ง ในปี พ.ศ. 2398 ปีถัดมาลงนามกับตัวแทนของอเมริกา ปีเดียวกันทำสัญญากับฝรั่งเศส และประเทศตะวันตกอื่น ๆ คือ เดนมาร์ก ปี 2401, โปรตุเกส ปี พ.ศ. 2402, เนเธอร์แลนด์ ปี พ.ศ. 2403 เยอรมนี ปี พ.ศ. 2405, และ สวีเดน,นอรเว,เบลเยี่ยม,อิตาลี ทำสัญญากันในปี พ.ศ. 2411[68]

<u>การตอบรับวัฒนธรรมตะวันตกในกลุ่มผู้นำกรุงเทพฯ</u>

การรับเอาค่านิยมแบบ"ฝรั่ง"ในวิถีความเป็นอยู่ของชนชั้นนำบางคน มีมาก่อนการเข้ามาติดต่ออย่างเป็นทางทางของรัฐบาลตะวันตกกับผู้นำไทย จากบันทึกของหมอบรัดเลย์ เมื่อเดินทางไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ณ พระราชวังเดิมที่ประทับ ในวันที่ 15 สิงหาคม 2378 เขาได้บรรยายถึง

> . . . ห้องที่สวยงามประดับและตกแต่งแบบยุโรป พระองค์ทรงชื่นชมในวัฒนธรรมอังกฤษและรับมาอย่างพิถีพิถัน เครื่องตกแต่งห้องทำจากวัสดุที่สั่งจากอังกฤษ พระองค์ทรงเป็นผู้บังคับการกองปืนใหญ่ขององค์พระมหากษัตริย์ ทรงฝึกหัดกองทัพชาวสยามตามแบบอังกฤษ และเช่นกันกับการแต่งกาย พระองค์ตรัสและเขียนเป็นภาษาอังกฤษได้ดีทีเดียว. . . [69]

---

[68]James C. Ingrams, <u>Economic Change in Thailand 1850-1970,</u> (Stanford: Standford University Press,1971), pp 33-35.

[69]George Haws Feltus, <u>Abstract of the Journal of Rev. Dan Beach Bradley. . .,</u> p. 6.

การหลั่งไหลของวัฒนธรรมตะวันตกสู่เมืองไทยไม่ได้มีเพียงสินค้าฟุ่มเฟือยที่อวดความโอ่อ่า หรูหราในชีวิตความเป็นอยู่เท่านั้น ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเมื่อเข้าสู่กลางพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นต้นมา ลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกในระยะเริ่มแรกได้คุกคามภูมิภาคแถบนี้ ชาวพื้นเมืองได้พบได้เห็นชาวตะวันตกทั้งในรูปพ่อค้าที่มุ่งระบายสินค้าและแสวงหาแหล่งวัตถุดิบในการอุตสาหกรรมเพื่อกลับไปป้อนโรงงาน ด้วยความก้าวหน้าในการปฏิวัติทางอุตสาหกรรมของซีกโลกตะวันตก เรือปืนให้การคุ้มครองและพิทักษ์ผลประโยชน์ให้กับการค้า สิ่งที่พ่อค้าต้องการคือความสะดวกและการเปิดโอกาสทางการค้าอย่างเสรีที่ไม่ผูกขาดด้วยระบบภาษีและสินค้าผูกขาด

เมื่อเรือกลไฟหันหัวเรือเข้าสู่ปากแม่น้ำเจ้าพระยา[70] ตามกระแสน้ำขึ้นได้นำความตื่นตระหนกมาสู่ผู้คนในบ้านเมืองที่ไม่เคยพบเห็นความก้าวหน้าทางวิทยาการ ดูจะเป็นสิ่งมหัศจรรย์พ่อค้าตะวันตก ชาวตะวันตกมิได้มาเพื่อการซื้อและขายตัวสินค้าเท่านั้น หากแต่ยังได้ทำให้วิธีคิดการแสวงหาความรู้ของคนไทยได้ถูกกระทบกระเทือนไปด้วย จากการนำวิทยาการและเทคนิควิทยาในวัฒนธรรมตะวันตกเข้ามาสู่สังคมไทย ความตื่นเต้นอัศจรรย์ใจมิได้เป็นเพียงภาพลวงตา ประสิทธิภาพของเรือปืนและอาวุธที่แสดงผลอย่างร้ายกาจในการเอาชนะพม่าคัตรูถาวรของไทย ทั้งที่ราชสำนักกรุงเทพนั้นแม้จะติดตามข่าวคราวความขัดแย้งและสงครามระหว่างอังกฤษกับพม่าโดยตลอด ไม่เคยคิดว่าอังกฤษจะสามารถปราบพม่าลงได้ (เหมือนกับที่ผู้นำพม่าเองก็ไม่เคยคิด) การที่อังกฤษถล่มจีนในสงครามฝิ่น เมื่อมหาอำนาจใหญ่ เช่นจีนยังต้องประสบชะตากรรม ความหวั่นวิตกครั้งใหม่ของผู้นำทำให้มีการหันกลับมาพิจารณาตัวเองอย่างถี่ถ้วน อย่างน้อยความรู้สึกไม่สบายใจในความปลอดภัยของตัวเองได้เริ่มเห็นอย่างเด่นชัดขึ้น เมื่อเข้าสู่รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

การต้อนรับอิทธิพลของตะวันตกในสถานะที่เปลี่ยนไปได้เปลี่ยนท่าทีผู้นำ จากที่เคยติดต่อสัมพันธ์กับชาวตะวันตกที่ไม่แตกต่างจากชาวต่างประเทศลูกค้า เช่นเมื่อลูกค้าชาวฝรั่งเศสเดินทางเข้ามาพนันชกมวยในสมัยรัชกาลที่ 1 ด้วยความผิโรธของกรมพระราชวังบวรฯ ทรงเดินเข้าไปยก

---

[70]"จดหมายเหตุโหร," ประชุมพงศาวดาร, 8: 140.

เท้าถึบฝรั่งผู้พี่ที่เข้ามาช่วยผลักนักมวยไทยให้น้องชาย และหลังจากนั้นทั้งสองก็ถูกบรรดาทนายเลือกกรูเข้าชกต่อย[71] หรือการรุมทุบตีพ่อค้าอังกฤษเมื่อคราวเดียวกับที่ครอว์ฟอร์ดเข้ามาเจรจาทางการค้าในปี พ.ศ.2365 เมื่อพ่อค้าอังกฤษแสดงพฤติกรรมที่เป็นการดูหมิ่นด้วยการสังหารม้าที่นำมาขายแก่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าฯแล้วไม่ทรงโปรด สั่งให้คืนไป[72]

แรงปะทะจากกระแสจักรวรรดินิยมตะวันตกออกมาในรูปของความตื่นตัวในการรับวิทยาการ ความสนใจด้านวิทยาศาสตร์ การทดลองทางวิทยาศาสตร์เป็นกิจกรรมที่อยู่ในความสนใจของผู้นำในสมัยรัชกาลที่ 3 ชนชั้นนำหลายคน "ล้วนมีโรงงานและห้องทดลองแบบเก่า"[73] ในกลุ่มนักวิทยาศาสตร์สมัครเล่นนี้ มี วชิรญาณภิกขุ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ (พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว) กรมหลวงวงศาธิราชสนิท จมื่นไวยวรนาถ(สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์) จมื่นราชามาตย์ (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์) นายโหมด (อมาตยกุล) เป็นต้น[74] นักวิทยาศาสตร์สมัครเล่นกลุ่มนี้ถูกเรียกว่าเป็น"ขุนนางก้าวหน้า"โดยหมอเฮาส์ มิชชันนารีอเมริกันผู้มีบทบาทสำคัญคนหนึ่งในการนำเอาวิทยาการการแพทย์และเทคนิควิทยาตะวันตกในยุคสมัย ตลอดจนแนวคิดทางการเมืองและสังคมเข้ามาสู่กรุงเทพฯ

สำนึกถึงอันตรายที่จะเกิดจากการเมินเฉยต่ออิทธิพลของตะวันตก เมื่อจวนสิ้นสมัยรัชกาลที่ 3 ได้ทรงเตือนให้ระวัง ทั้งนี้แม้ว่าจะมีกลุ่มขุนนางก้าวหน้าในเมืองไทยอยู่ แต่สำหรับชนชั้นนำกลุ่มใหญ่ยังคงเป็นคนรุ่นเก่าที่ติดอยู่กับความยิ่งใหญ่ของราชธานีในแนวคิดแบบจารีตที่เพิ่งฟื้นฟูกันมาในช่วงห้าสิบปีก่อนหน้า การวางฐานะศักดิ์ของราชสำนักประดุจพระราชาทรงศักดานุภาพเหนืออนุราชาผู้อ่อนน้อมและถวายบรรณาการ แต่ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศในการเมืองของ

---

[71] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 105-106.

[72] เอกสารของครอว์ฟอร์ด, หน้า 229-261.

[73] ยอร์ช ฮอส์ เฟลตัส, หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4, หน้า 31.

[74] เรื่องเดียวกัน, หน้า 31,131.

โลกที่เปลี่ยนไป นักการทูตตะวันตกถืออำนาจเต็มในการเดินเข้ามาเจรจาด้วยตนเองอย่างเท่าเทียม สิ่งนี้ที่ขุนนางไทยยากที่จะรับได้ ความตึงเครียดทางการเมืองจากการประจันหน้าระหว่างจักรวรรดินิยมกับรัฐจารีตไทย ด้วยความหวาดระแวงในท่าทีของอังกฤษต่อไทยที่อาจเป็นเหมือนกับที่อินเดีย พม่า หรือจีน ดังนั้นภายหลังการเดินทางมาเจรจาทางการค้าของเจมส์ บรู๊ค ที่ประสงค์จะให้ฝ่ายไทยเลิกการผูกขาดทางการค้า เปิดโอกาสให้แก่พ่อค้าทั้งสองฝ่ายอย่างเสรี ประสบความล้มเหลวในปี พ.ศ. 2393 เหมือน ๆ กับที่นักการทูตคนอื่น ๆ ไม่ประสบความสำเร็จตามที่ต้องการและต้องเข้ามาขอเจรจาเพิ่มเติมอยู่ตลอดเวลา ไม่ว่าจะเป็นครอว์ฟอร์ด เฮนรี่ เบอร์นี่ เอ็ดมันด์ โรเบิร์ตส์ คำเตือนจากความล้มเหลวในการเจรจาทำสัญญาทางการค้าและท่าทีที่แข็งกร้าวทั้งของราชสำนักไทยและเจ้าหน้าที่อังกฤษ เพิ่มความขัดแย้งที่อาจจะก่อให้เกิดสงครามระหว่างกัน[75] ฝ่ายไทยได้ตอบรับด้วยการเตรียมพร้อมในการสงคราม การป้องกันเมืองด้วยการขึงโซ่กั้นปากแม่น้ำเจ้าพระยา "โซ่นั้นประกอบด้วยไม้สักขนาดสองตารางฟุตเป็นร้อย ๆ แผ่นร้อยติดกันด้วยห่วงเหล็กขนาดใหญ่ นำมาใช้เพื่อป้องกันแม่น้ำ"[76]

การปรับเปลี่ยนบทบาทและท่าทีของผู้นำไทยเมื่อขึ้นรัชกาลที่ 4 ทำให้ลดบรรยากาศที่กดดันต่อราชสำนักและการเมืองระหว่างประเทศลงได้ โดยที่ส่วนใหญ่ของผู้นำในรัชกาลนี้ เป็นคนต่างรุ่นจากสมัยรัชกาลที่ 3 นับแต่พระเจ้าแผ่นดิน เจ้านายและขุนนางหลายคนมีความสนใจเรียนรู้ในวิทยาการตะวันตก เลือกรับในสิ่งที่ต้องการในความรู้ ความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีของยุคสมัยอย่างเปิดเผย เปรียบเทียบกับในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ราชสำนักมีความแตกต่างในรสนิยมและการปฏิบัติ เมื่อพระราชนิยมด้านวัตถุของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวปรากฏเป็นสินค้าจีนในราชสำนักของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

---

[75]George Haws Feltus, Abstract of the Journal of Rev. Dan Beach Bradley. . . , p. 133.

[76]กองต์ เดอ โบวัวร์, การเดินทางรอบโลก ตอนประเทศสยาม, แปลโดย วรสุลีศรี ส่งเจริญ, (กรุงเทพ: โรงพิมพ์หัตถศิลป์, 2529), หน้า 8.

เครื่องตกแต่งห้องเป็นแบบตะวันออก ประดับด้วยอัญมณีมีค่าและเครื่องประดับอื่น ๆ พระพุทธรูปประดับเพชรเคียงข้างกับสิ่งของกำนัล (ผลิตภัณฑ์จากปารีส) จากประมุขของประเทศต่าง ๆ ในยุโรป แล้วก็เก้าอี้กำมะหยี่จากอูเทรชท์ซึ่งเอนได้(เก้าอี้สำหรับคนเจ็บ) วางใต้เบญจา เงินของขุนนางชั้นผู้ใหญ่ในตุรกี เครื่องหมายเครื่องอิสริยาภรณ์ ลาจิออง ดอนเนอร์ ในกรอบเหนือภาพวาดสี(แบบถูก ๆ) เป็นรูปทหารช่างก้อนพลอยอันมีค่าในสภาพธรรมชาติในจานจากร้านขายเพชรพลอยถูก ๆ ที่โอแวร์น สถาปัตยกรรมและงานไม้งดงามแบบหาดูไม่ได้แถวบ้านเรา และสิ่งละอันพันละน้อยจากงานตามหมู่บ้าน รู้สึกว่าทั้งหมดนี้เป็นลักษณะพิเศษของแถบตะวันออกอย่างแท้จริง คือการผสมผสานกันระหว่างอัญมณีท้องถิ่นที่สวยงามที่สุดกับสิ่งของไร้ค่าจากยุโรป ซึ่งความไม่รู้ทำให้ผู้เป็นเจ้าของเข้าใจว่าเป็นศิลปวัตถุ . . . มีสิ่งของประดิษฐ์ด้วยงาช้างแบบที่สวยมาก หยกอันมีค่าเป็นพัน ๆ แฟรงค์ ขวดน้ำมันโคลา น้ำหอมและถ้วยกระเบื้องเคลือบขนาดเท่าแตงโม ขอบหนาและหมุ่นคงสักโหลหนึ่ง นัยว่าชาวฝรั่งเศสฉลาดแกมโกงคนหนึ่งได้ขายเครื่องใช้ในบ้านอันน่าเกลียดนี้ให้แก่พระเจ้าแผ่นดินอย่างกับว่าเป็นเครื่องใช้สำหรับโต๊ะอาหาร[77]

<u>มิชชันนารีในฐานะตัวแทนวัฒนธรรมตะวันตก</u>

<u>1. งานด้านการพิมพ์</u>

การเดินทางสอนศาสนาของมิชชันนารีในคริสต์ศาสนามักจะแนบหนังสือติดตัวไปพร้อมกับการยารักษาโรคเพื่อเป็นการจูงใจเรียกร้องผู้คนให้เข้ามาหา เป็นประเพณีปฏิบัติที่ชาวพื้นเมืองผู้หวังการรักษาและยาไม่ว่าจะมีประสิทธิภาพกว่าการรักษาด้วยวิธีการและยาพื้นบ้านหรือไม่ก็ตาม ความทุกข์ทรมานที่ไม่สามารถเอาชนะโรคภัยได้ด้วยความรู้ทางวิทยาการการแพทย์อย่างเป็นระบบและความเข้าใจในกลไกการเกิดโรคและภาวะต่าง ๆ ทำให้หมอถูกยกย่องให้เป็นผู้วิเศษได้ง่ายมาก จากข่าวเกี่ยวกับ"หมอ"และความสามารถในการรักษาโรคเข้ามาสู่หมู่บ้านหรือเมืองใดเมืองหนึ่งเท่านั้น ชื่อเสียงของ"หมอ"จะแพร่ไปในชั่วไม่ทันข้ามคืน การแจกหนังสือไปพร้อมยารักษา

---

[77]เรื่องเดียวกัน, หน้า 49.

โรคซึ่งเป็นหนังสือทางศาสนาของคณะสอนศาสนาจึงเป็นวิธีการที่ทำให้งานทางศาสนากระจายไปได้อย่างรวดเร็ว

การทำงานทางศาสนาในเวลาอันยาวนานของคริสต์คาทอลิกได้ใช้จารีตปฏิบัตินี้เช่นกัน แต่โรงพิมพ์ของนักสอนศาสนาในกรุงเทพฯก่อนการเข้ามาของมิชชันนารีโปร์เตสแตนต์ พิมพ์เป็นภาษาไทยด้วยอักษรโรมัน เช่น การพิมพ์หนังสือ"คำสอน คฤศตัง" ที่ยังปรากฏตัวเล่มเหลืออยู่นั้น "พิมพ์ขึ้นในวัดซันตาครูส ณ บางกอก ศักราชแต่ไถ่ชาติ มนุษย์ 1796 " [78] แม้ว่าจะสามารถอ่านออกเสียงได้เป็นภาษาไทยแต่ไม่น่าจะแพร่หลายนักเพราะผู้อ่านจะต้องเรียนรู้ในวิธีการอ่านตัวอักษรโรมันด้วย

แม้ว่าคณะบาทหลวงคาทอลิกจะได้วางรากฐานทางการพิมพ์มาก่อนการเข้ามาของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ แต่ก็ยังไม่สามารถพัฒนาและเผยแพร่งานการพิมพ์ออกสู่สังคมวงกว้างไปได้สักเท่าใด ข้อจำกัดประการหนึ่งอยู่ที่ความรู้ทางการพิมพ์ที่ไม่สามารถพัฒนาไปจากแท่นพิมพ์อักษรโรมันเป็นภาษาพื้นเมือง ในขณะที่มิชชันนารีโปรแตสแตนท์เมื่อเข้ามากรุงเทพได้นำหนังสือที่พิมพ์เป็นภาษาจีนเข้ามาก่อน ความสนใจทางการพิมพ์ภาษาพื้นเมืองเพื่อเป็นส่วนสนับสนุนการสอนศาสนาสมาคมมิชชันนารีแห่งลอนดอน โดยโรเบิร์ต เบิร์นส์(Robert Burns) และจอห์นสัน (Johnson) มีส่วนสำคัญในการศึกษาหาความรู้เกี่ยวกับภาษาพื้นเมืองในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทั้งสองได้จัดซื้อตัวพิมพ์ภาษาไทยที่แอนโทนี จัดสันและแอนน์ จัดสัน ภรรยา(Anthony-Anne Judson) เมื่อทำงานศาสนาที่พม่าได้หล่อตัวพิมพ์ภาษาพม่าและภาษาไทย เพื่อพิมพ์เป็นหนังสือในประมาณปี พ.ศ. 2362 ได้แจกจ่ายในหมู่เชลยชาวไทยที่อยู่ในพม่า[79] ต่อมาตัวพิมพ์ภาษาไทยได้ถูกเคลื่อนย้ายไปยังเมืองเซรัมปัวร์ ในปี พ.ศ. 2371 มีการพิมพ์หนังสือ"ไวยากรณ์ไทย"โดยเจมส์ โลว์ที่โรงพิมพ์มิชชันนารีในเมืองนี้ด้วย

ความสำเร็จในการประดิษฐ์ตัวพิมพ์ไทยได้ทำให้ขอบแดนความรู้กระจายออกไปมากขึ้น

---

[78]กำธร สถิรกุล, ลายสือไทย 700 ปี, (กรุงเทพ: คุรุสภา, 2527), หน้า 108-109.

[79]ขจร สุขพานิช ก้าวแรกของหนังสือพิมพ์ในประเทศไทย, (กรุงเทพ: คุรุสภา, 2526), หน้า 10.

กว่าเดิม ความสนใจความต้องการหนังสือของผู้คนในกรุงเทพฯ ทำให้มิชชันนารีพลอยตื้นตันไปกับจำนวนผู้เรียกร้องขอ จากบันทึกใน ปี พ.ศ. 2379 มิชชันนารีแจกหนังสือทั้งภาษาจีน และภาษาไทย(ตัวอักษรโรมัน) ประมาณ 50,000 ฉบับ เมื่อสามารถพิมพ์ตัวพิมพ์อักษรไทยได้ ครั้งหนึ่งบรัดเลย์ได้นำหนังสือว่าด้วย "การสร้างโลก" ไปแจกในงานพระเมรุสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ ในปี พ.ศ. 2380 มีคนจำนวนมากมารุมล้อมขอรับหนังสือ จนบรัดเลย์ต้องหนีลงไปในเรือก็ยังมีคนว่ายน้ำตามมาขอ วันนั้นบรัดเลย์แจกหนังสือได้ถึง 600-700 ฉบับ[80]

สิ่งที่ตามมาคือการเปิดกิจการพิมพ์อย่างเป็นธุรกิจ นอกเหนือไปจากงานพิมพ์ทางศาสนา โรงพิมพ์ของมิชชันนารีได้รับจ้างพิมพ์งาน รัฐเองก็ได้ให้ความสนใจในความก้าวหน้าและไม่รีรอจะใช้ประโยชน์จากมัน ความสัมพันธ์อันดีเพื่อเรียนรู้และใช้ประโยชน์ทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงว่าจ้างโรงพิมพ์มิชชันนารีพิมพ์ประกาศห้ามสูบฝิ่นในปี พ.ศ.2381 ผลงานการพิมพ์ในประกาศฉบับนี้เป็นการพัฒนางานการพิมพ์ของมิชชันนารีไปอีกขั้นหนึ่ง มีการดัดแปลงตัวพิมพ์ขึ้นใหม่ด้วยวิธีหล่อตัวพิมพ์ใช้แทนการพิมพ์ในแบบเดิมที่มีลักษณะเป็นตัวเขียนจากการแกะพิมพ์บนแท่นพิมพ์หินตามลายมือ ทำให้มีการคงรูปแบบของตัวอักษรอย่างลงตัวเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์การพิมพ์ด้วยอักษรไทย

อิทธิพลของตัวพิมพ์หนังสือ และหนังสือไทย เป็นการขยายการรับรู้ในภาษาไปได้อย่างกว้างขวางกว่าเดิม นับแต่รัชกาลแรกของรัตนโกสินทร์ที่ผู้นำได้เข้าแทรกแซงในความแตกต่างทางวัฒนธรรมของชุมชนที่มีความหลากหลายทางภาษาในบางส่วน สิ่งที่เห็นได้และมีความต่อเนื่องอยู่ในกระบวนการเคลื่อนไหวทางวัฒนธรรมของรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเฉพาะในช่วงเวลาที่ผู้นำต้องครุ่นคิดเมื่อเกิดภาวะที่ค่อนข้างวิกฤติในสังคม รัฐให้ความสำคัญกับการสร้างพื้นฐานทางวัฒนธรรมเพื่อหล่อหลอมสังคม ภาษาไทยถูกใช้เป็นตัวกลางในการสื่อความเข้าใจร่วมกันในสังคม การเน้นย้ำในมาตรฐานของภาษาเป็นสิ่งที่อยู่ในการเคลื่อนไหวทางวัฒนธรรมจากนโยบายของผู้นำตลอดสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น การแปลงานทางศาสนาเป็นภาษาไทยไม่ว่าในรัชกาลที่ 1 หรือรัชกาลที่ 3 มีความหมายต่อสภาพการณ์ในลักษณะที่คล้ายคลึงกัน รวมทั้งการแปลงานวรรณกรรมต่างประเทศเป็นภาษาไทย เช่น ราชาธิราช ไซ่ฮั่น สามก๊ก ในสมัยรัชกาลที่ 1 การแปล

---

[80]George Haws Feltus, ed., Abstract of the Journal of Rev. Dan Beach Bradley. . ., p.39-40.

นิยายจีนในสมัยรัชกาลที่ 2 และสมัยรัชกาลที่ 4 ยกเว้นแต่สมัยรัชกาลที่ 3 ที่มีการแปลพระไตรปิฎกจากภาษาบาลีเป็นภาษาไทย และมีงานทางศาสนาเป็นภาษาไทยจำนวนมาก กระทั่งเมื่อความก้าวหน้าของแท่นพิมพ์และกิจการพิมพ์ ทำให้สามารถผลิตงานเขียนได้ในจำนวนมากและรวดเร็วกว่าการคัดลอกและท่องจำ สิ่งนี้ได้เปลี่ยนวิถีปฏิบัติของคนในสังคม เป็นยุคเริ่มต้นที่กระดาษแบบเก่าค่อย ๆ หายไป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกับออกประกาศให้ใช้กระดาษและรูปเล่มแบบฝรั่ง[๓๑] จากเดิมที่หนังสือเป็นเสมือนสิ่งศักดิ์สิทธิ์เพราะไม่ใช่เรื่องง่ายที่สามัญชนจะมีโอกาสขวนขวายหาหนังสือมาเก็บไว้ได้ เพราะประการหนึ่งคือขั้นตอนการผลิตการพิมพ์หนังสืออยู่เหนือความสามารถของไพร่ และแม้แต่การผลิตหนังสือ ด้วยความรู้ในสังคมไทยก็มีวิธีการที่ค่อนข้างยุ่งยาก อีกประการหนึ่งคือเนื้อหาของงานเขียนด้วย วิธีคัดลอกก็ไม่ใช่เรื่องธรรมดาสำหรับสามัญชน และประการสุดท้ายคือกิจกรรมทางปัญญาในสังคมไทย แม้ว่าจะมีวัดเป็นแหล่งถ่ายทอดความรู้ แต่ตัวความรู้ที่ถ่ายทอดในสังคมไม่สามารถตอบสนองต่อความก้าวหน้าในวิทยาการบนพื้นฐานของความรู้ทางวิทยาศาสตร์ กิจกรรมทางปัญญาในยุคสมัยมาจากการรับรู้ในแบบแผนความรู้ที่สั่งสมด้วยระยะเวลาอันยาวนาน จึงไม่น่าแปลกในที่ชาวตะวันตกเมื่อผ่านเข้ามายังกรุงเทพฯ จะแสดงความคิดเห็นไว้ในงานเขียนของเขาว่า

> พวกตะวันออกนี้ดูจะมีเรื่องคุยกันอยู่ 2 เรื่อง. . . คือเรื่องเงินทองและอาหาร นอกจากทั้งสองเรื่องนี้แล้วก็ดูจะไม่รู้เรื่องอะไรเลย เขาไม่ยอมรับเรื่องอย่างอื่นๆ ที่เกิดขึ้นในโลกทั้งสิ้น นอกจากสิ่งที่จำเป็นต่อชีวิตเท่านั้น ใช้เวลาวันหนึ่ง ๆ ให้หมดไปด้วยการกิน ดื่ม และหาเงินไว้ กลางคืนก็เป็นเวลาพักผ่อน นอกจากนี้แล้วน้อยคนนักที่จะคิดไปไกลกว่านี้ เช่นว่าพระอาทิตย์คืออะไร กลางวันเกิดขึ้นได้อย่างไร ทำไมฝนจึงตกเป็นฤดูกาล ดอกไม้และต้นไม้ออกดอกและผลิใบอย่างไร. . .

---

[๓๑] ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4, 1: 70.

> . . . สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ไกลเกินกว่าที่พวกเขาจะมานั่งคิด พวกเขาใช้ชีวิตในโลกนี้เหมือนหลับตาเดิน ไม่เหลียวซ้ายแลขวาหรือไม่ทำอะไรนอกเหนือไปจากชีวิตประจำวัน นอกจากหยุดเก็บเงินหรืออาหาร . . .[82]

2. ความรู้ทางการแพทย์

นอกเหนือไปจากวิทยาการทางการพิมพ์ สิ่งที่มิชชันนารีนำติดตัวมาด้วยคือ ยาและการรักษาโรคตามความรู้ของการแพทย์ในประเทศตะวันตก เมื่อเปิดรับรักษาโรคพร้อมกับการเผยแพร่ศาสนา ทุกวันมีคนไข้จำนวนนับร้อยคนที่มาหาหมอบรัดเลย์[83] การต้อนรับมิชชันนารีที่เป็นหมอเนื่องจากความสามารถในการรักษา โดยเฉพาะเมื่อมีการค้นพบการป้องกันไข้ทรพิษด้วยการปลูกหนองฝี ข่าวคราวประสิทธิภาพของการปลูกฝีมาถึงราชสำนักกรุงเทพฯ รวดเร็วมาก สารจากพระยาศรีพิพัฒน์ที่ฝากนายฮันเตอร์ ให้ถามหมอบรัดเลย์ในเช้าวันที่ 28 กรกฎาคม พ.ศ. 2378 สองวันหลังจากมาถึงกรุงเทพฯ คือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์จะให้หมอได้ทดลองความสามารถในการรักษาบรรดาทาสที่เจ็บด้วยไข้ทรพิษและอหิวาต์[84]

ข้อจำกัดในความรู้ทางการแพทย์ของสังคมไทยที่ทำให้มีการรักษาไข้ทรพิษด้วยการรดน้ำมนต์[85] หรือการ "พูดซุบซิบกันว่า เพราะไปเอาศิลาก้อนใหญ่ ๆ ในทะเลมาก่อเขาในพระ

---

[82]ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงเทพ. . . , หน้า 52.

[83]George Haws Feltus, ed., Abstract of the Journal of Rev. Dan Beach Bradley. . ., p. 23, 33.

[84]George Haws Feltus, Abstract of a Journal of Rev. Dan Beach Bradley. . . , p. 9.

[85]Richardson, "Journal of a Mission from the Supreme. . . ," p. 233.

ราชวัง เจ้าโกรธผีโกรธจึงบันดาลให้เป็นไข้จับดังนี้"[86] เมื่อครั้งอหิวาต์ระบาดครั้งใหญ่ในปี พ.ศ. 2363 และแม้แต่การระบาดใหญ่อีกครั้งในปี พ.ศ. 2392 ที่

> พวกหมอไทยจีนพากันหนีคนไข้หมด ชาวเมืองพากันทำบุญตักบาตร์และเสีย กะบาลผีสางเทวดา เพราะเขาเชื่อว่าโรคเช่นนี้เกิดขึ้นด้วยปีศาจยกพวก จะเอามนุษย์ไปใช้ในเมืองผี และพวกเขาพากันไปเอาด้ายเสกมาจากวัด ตามความเชื่อของเขาว่า ถ้าสวมคอหรือผูกมือไว้แล้วก็กันได้ กำแพงพระบรม มหาราชวังก็ล้อมสายสิญจน์[87]

แม้ว่าในความเป็นจริงแล้ววิทยาการการแพทย์ที่มิชชันนารีเรียนรู้มายังไม่สามารถเทียบได้กับวิทยาศาสตร์การแพทย์ยุคปัจจุบันหรือแม้แต่ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ที่ค้นพบยาปฏิชีวนะ และ แนวทางการวินิจฉัยและความรู้ทางการแพทย์ของมิชชันนารีในยุคสมัยนี้ เช่น ความรู้เรื่องการหมุนเวียนของโลหิต เรื่องหัวใจ ออกซิเจน ดังที่ปรากฏในหนังสือจดหมายเหตุ (The Bangkok Recorder) ของหมอบรัดเลย์ ก็ยังไม่ได้ทำให้ผลกระทบของความรู้ในวิทยาการลงสู่การยอมรับจากสังคมส่วนใหญ่ได้ในเวลาอันรวดเร็ว เห็นได้จากภายหลังเมื่อโรงพยาบาลของรัฐเปิดกิจการก็ยังต้องจัดหมอแผนโบราณรักษาคนไข้ แต่ก็มีความเชื่อถือและใช้ยา"ฝรั่ง" ในกลุ่มของชนชั้นนำของกรุงเทพฯบางคนให้ความเชื่อถือด้วยชื่อเสียงของ"หมอฝรั่ง"ทำให้สรรพคุณของยาจากยุโรปในกลางพุทธศตวรรษที่ 24 ได้รับความนิยม (แม้ว่าไม่มีส่วนผสมมากไปกว่าสมุนไพรจากธรรมชาติหรือเกลือแร่พื้น ๆ ก็ตาม) ตัวอย่างความเชื่อนี้เห็นได้จากการสั่งเข้ายาของบริษัทฮอลโลเวย์ประเทศอังกฤษ ผู้ที่ให้ความเชื่อถือได้แก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯตั้งแต่ยังเป็นวชิรญาณภิกขุ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท สั่งเข้ายาตัวนี้มากกว่า 1,300 ปอนด์ จนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ก็ยังมีสะสมอยู่มากมาย[88] ยาขนานนี้เป็นยาระบาย แต่มีสรรพคุณดูจะเป็นยาครอบจักรวาล พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนับสนุนให้ผู้ใกล้ชิดใช้ยานี้ "เขาว่ายาขนานนี้สำหรับ

---

[86]เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 119.

[87]ยอร์ช ฮอส์ แฟลตัส, ซามูเอล เรโนลด์เฮาซ์"บุรุษใจดี", หน้า 126.

[88]คาร์ล บอค, ท้องถิ่นสยามยุคพระพุทธเจ้าหลวง, เรียบเรียงโดย เสฐียร พันธรังษี และอัมพร ทีขะระ, (กรุงเทพมหานคร: สำนักศิลปวัฒนธรรม, 2529), หน้า 10.

รักษาโรคในตับในปอด แก้โลหิตเสมหะพิการบำรุงโลหิตชำระเครื่องในให้สะอาด แต่มื้อหนึ่งสองมื้อจะให้เห็นคุณนั้นมิได้ ต่อหลายเวลาไปขับอุจจาระออกมาให้มีกลิ่นฉุน จึงจะเห็นคุณเข้าบ้าง"[๘๑]

ผลกระทบและการเปลี่ยนแปลงภายในกรุงเทพฯ

อาจกล่าวได้ว่าสถานะของกรุงเทพฯที่เป็นศูนย์กลางทางการค้าและเศรษฐกิจของพระราชอาณาจักร การติดต่อทางการค้าต่างประเทศทำให้เมืองมีการเคลื่อนไหวด้วยการรับและส่งผ่านทางวัฒนธรรมจากภายนอก การค้ากับจีนใน 3 รัชกาลแรกทำให้กลุ่มคนในสังคมที่มีโอกาสสัมผัสกับรูปแบบทางวัฒนธรรมต่างด้าวโดยตรง ได้แก่ กลุ่มผู้ประกอบการซึ่งอยู่ในชนชั้นสูง และผู้มีฐานะเป็นคหบดีพ่อค้า

เมื่อพิจารณาถึงการตอบรับความรู้ และการรับรู้ในวิทยาการ แนวคิดการเมืองวัฒนธรรมตะวันตกที่แพร่เข้าสู่สังคมไทยในช่วงหลังของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ที่มีส่วนในการแทรกแซงทั้งทางสังคมและวัฒนธรรมในกลุ่มคนกรุงเทพฯ นั้น อาจพิจารณาผลกระทบต่อสังคมชุมชนได้ ประการ

1. การขยายตัวทางการค้าอย่างต่อเนื่อง แม้ว่าจะมีการเสื่อมลงของการค้าสำเภาด้วยการแทนที่ของระบบค้าเสรี กรุงเทพฯได้ผ่านยุคสินค้าจีนและรสนิยมที่อยู่ข้างจีนมาสัมผัสกับยุคของ"ฝรั่ง" ซึ่งอาจจะประมาณความคึกคักครั้งใหม่ในสังคมกรุงเทพฯ ได้จากประกาศของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภายหลังการลงนามสัญญา เป็นประกาศสำหรับคนกรุงเทพฯ ว่า

---

[๘๑]พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา, (กรุงเทพ: คุรุสภา, 2506), 1: 115.

> บัดนี้ก็มีลูกค้าพาณิชยคนผิวขาวที่เรียกว่าฝรั่งหลายพวกหลายคนเอาเงินทองเป็นอันมากเข้ามาแล้วคิดอ่านจัดซื้อสินค้า แลหาที่ทางจะซื้อจะเช่า แลจ้างคนไทยใช้ให้เป็นครูสอนภาษาแลทำการงานต่าง ๆ . . . ราษฎรฝ่ายไทยที่ยากจนจะได้ช่องเพื่อจะค้าขาย แลรับจ้างทำการหาเงินทอง เป็นประโยชน์แก่บ้านเมือง. . .[๑๐]

การเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจของสังคมทำให้ฐานะของคนกรุงเทพฯมีความแตกต่าง และมีชีวิตแวดล้อมที่ห่างไกลกัน เมื่อถึงยุคสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ "ทุกวันนี้ชาวบ้านชาวเมืองพอใจอยากอวดว่ามั่งมี ทำเครื่องทองเงินแต่งตัวให้เด็ก ๆ" [๑๑] แต่ขณะเดียวกันคนที่ยังมีความหวังในอนาคตทางเศรษฐกิจกว่าที่เป็นอยู่ก็มีจำนวนไม่น้อย บ่อนการพนันเป็นที่เสี่ยงโชคเพื่อความร่ำรวยอย่างรวดเร็วของผู้ยากไร้และผู้มั่งมีเช่นกัน เห็นได้จากการเติบโตของบ่อนการพนันซึ่งเป็นแหล่งรายได้สำคัญของรัฐบาลกรุงเทพฯ

> แหล่งการพนันที่อยู่ตรงสุดตลาด . . . มีทั้งผู้หญิงผู้ชายประมาณหกสิบกว่าคนนั่งเล่นกันเป็นวงกลมบนพื้นขัดมันของเรือนไม้ไผ่ แต่ละคนวางเงินไว้เฉพาะเล่นคนละหนึ่ง สองหรือสามกำ . . . มีชายแก่คนหนึ่งนั่งอยู่บนพื้นท่าทางน่าเกรงขาม และทุกคนซึ่งนั่งเงียบอยู่ในที่นั้นจะหันไปมองเป็นตาเดียวกันเมื่อเขาโยนลูกเต๋าซึ่งมิใช่อะไรอื่น นอกจากเปลือกหอยอาฟริกาลงไปนาทีละยี่สิบครั้ง และแจ้งให้ทราบว่าเป็นเลขคู่หรือเลขคี่. . . ขณะที่มองดูพวกคหบดีในชุดผ้าไหมเสียเม็ดเงินกันจำนวนเป็นพัน ๆ เม็ด ในตอนแรกข้าพเจ้าเข้าใจว่าข้าราชการชั้นผู้ใหญ่เป็นลูกค้าของธนาคารที่มีลักษณะพิเศษนี้เท่านั้น แต่ปรากฏว่าประชาชนชาวสยามโดยทั่วไปเป็นนักเล่นการพนันทั้งนั้น เพราะห่างจากที่นี่ไปเพียงสองก้าว ก็มีพ่อค้าเล่นการพนันกันด้วยเบี้ยซึ่งทำด้วยกระเบื้องเคลือบซึ่งมีตัวเลขนูนขึ้นมา และในกระโจมอื่น ๆ ซึ่งอยู่ใต้ร่มมะพร้าวต้นใหญ่ ๆ

---

[๑๐]"ประกาศอนุญาตให้ชาวกรุงฯรับจ้างฝรั่ง", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4, 1:155.

[๑๑]"ประกาศห้ามไม่ให้แต่งตัวเด็กด้วยเครื่องทองเงินแล้วปล่อยไปเที่ยวโดยลำพัง", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4, 4: 48.

และปูด้วยเสื่อขาด ๆ ซึ่งจะเห็นได้แต่ในแถบตะวันออกเท่านั้น มีพวกทาสซึ่งเอาเงินที่มีค่าต่ำซึ่งเป็นเปลือกหอยตัวเล็ก ๆ . . . มาเสี่ยงเล่นกัน. . . ทางด้านขวาคือพวกคหบดีซึ่งนอนเล่นอยู่บนผ้าไหมโดยไม่มีห่วงใด ๆ ด้านซ้ายคือพ่อค้าซึ่งมักได้และขายคะแนนของตนโดยการลดราคาครึ่งต่อครึ่งเพื่อเสี่ยงว่าจะออกเลขคู่หรือเลขคี่อย่างคร่ำเครียด และลึกสุดเข้าไปจนเกือบจะถึงป่า ท่ามกลางสิ่งแวดล้อมสีเขียวขจีซึ่งมีแดดส่องเป็นสีทอง มีกลุ่มทาสสาว ๆ ซึ่งหนีมาสักชั่วโมงหนึ่งเล่นการพนันกันอย่างกระหึดกระหอบ หล่อนมักตกแต่งกายเพียงครึ่ง ๆ กลาง ๆ จะนุ่งน้อยห่มน้อยตอนมาถึง แต่ไม่เหลือเครื่องนุ่งห่มอะไรเลยตอนกลับไป ตอนที่หล่อนเล่นจะนั่งโก้งโค้งเอาข้อศอกและหัวเข่ายันอยู่บนพื้น หล่อนยื่นทั้งคอและศีรษะออกไปและเกร็งเท้าชูขึ้นไปเหมือนคนที่มีอาการชัก. . . เพราะการซื้ออิสรภาพของหล่อนคืนขึ้นกับโชค และการหลบหนีมาชั่วโมงหนึ่งนี้อาจช่วยให้หล่อนเป็นไทไปตลอดชีวิตก็ได้![92]

กิจการอุตสาหกรรมเครื่องจักรจากตะวันตกเริ่มเข้าสู่กรุงเทพฯ ไม่ว่าจะเป็นการสีข้าว เลื่อยไม้ ด้วยเครื่องจักรกลไฟ[93]น่าจะมีการปรับตัวของคนในเมืองให้เข้ากับความสะดวกและความก้าวหน้าทางวิทยาการเทคโนโลยี่อยู่บ้าง เห็นได้จาก นายจิตกับการโฆษณากิจการ "มิศฟะรันซิสจิต รับถ่ายรูป อยู่แพหน้าบ้านกะดีจีน" คงจะเป็นคนไทยคนแรกที่เปิดร้านถ่ายรูปในกรุงเทพฯ และการเข้ามาของพ่อค้าตะวันตก เช่น

เวอซินแอมกัมเปนี อเมริกันขายเครื่องกำปั่น แลเสบียงอาหารที่สำรับใช้ในกำปั่นด้วย แลขายสิ่งของอื่น ๆ ที่คนในกรุงเทพจะต้องการ ขายของในการเลหลัง อยู่บ้านคอกควายน่าวัดบาดหลวง

---

[92]กองต์ เดอ โบว์วร์, การเดินทางรอบโลก, หน้า 35-36.

[93]The Bangkok Recorder, 3 November 1865, no 17: 155.

พวกริมิซะมิคแอนกัมเปนี เป็นฝรั่งเศศ อยู่บ้านคอกควาย ริมตึกกงศุลฝรั่งเศส มีของเครื่องสำรับเรือ แลของฝรั่งเศส แลของอังกฤษหลายอย่างต่าง ๆ เปนอันมาก
พวกซิวิลแมเลอบ์แอนกัมเปนี เป็นฝรั่งเศส อยู่ที่บ้านกะดีจีนแห่งหนึ่ง, อยู่ที่ท้องสนามน่าพระที่นั่งสุทไธยสวรรคแห่งหนึ่ง มีเครื่องใช้ต่าง ๆ ที่มาแต่ประเทศยุรบเป็นอันมาก[94]

นอกจากการเสนอขายสินค้า ยังมีกิจการของนายช่างที่ทำให้ทราบว่ามีเครื่องจักรประเภทใดบ้างที่ใช้อยู่ในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 4

ติดตั้งและซ่อมแปลงหม้อน้ำกลไฟ, จักรหีบอ้อย, เครื่องไฮโดรเอกซ์แทรกตอสำหรับให้น้ำตาลแห้งเร็ว, เครื่องจักรสีเข้า, เครื่องจักรเลื่อยไม้, เครื่องบีบน้ำมันมะพร้าว, เครื่องจักรสำหรับกวาดตะกั่ว, เงินแลทอง, เครื่องอัฏชื่อไฮดรอลิคเปรงคซ์, ตะพานเหล็ก, เครื่องเหล็กสำหรับยกของที่ตะพานกำปั่น, แลจักรน้ำ แลเครื่องสำรับจักรต่าง ๆ แลการใส่ฟันจักรใหญ่, แลจักรสำหรับสูบน้ำขึ้นบนพื้นนา และการช่างอื่นต่าง ๆ[95]

เมื่อพิจารณาจากการโฆษณาเชิญชวน ทำให้เข้าใจได้ว่าบรรยากาศของเมืองในช่วงสมัยนี้คนในสังคมมีโอกาสเลือกมากขึ้น ไม่ว่าจะเป็นทางเลือกในการลงทุนด้วยทรัพย์ หรือการสัมผัสกับความก้าวหน้าทางวิทยาการเทคนิควิทยา สิ่งเหล่านี้น่าจะทำให้ชีวิตสังคมเมืองซับซ้อนขึ้น เกิดอาชีพที่หลากหลายขึ้น การดำรงชีวิตอย่างสังคมหมู่บ้านด้วยการผลิตภายในครอบครัวเพื่อยังชีพ หรือพึ่งพิงการแลกเปลี่ยนสินค้า เริ่มห่างไปจากสังคมเมืองกรุงเทพฯ

---

[94] The Bangkok Recorder, Vol. I 16 June 1865 no. 8.

[95] เรื่องเดียวกัน.

อาจกล่าวได้ว่าภาพของสังคมเมืองกรุงเทพฯในช่วงหลังโดยเฉพาะในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวและรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นยุคที่เมืองได้ผ่านภาวะฉุกเฉินเหมือนดังที่เผชิญในช่วงรัชกาลแรกมาแล้ว การเผชิญหน้ากับอิทธิพลที่ไม่น่าไว้วางใจปรับเปลี่ยนท่าทีในการปะทะสังสรรค์ของผู้นำกับการวางนโยบายทางการเมืองและภายในสังคมชุมชน

นอกจากการแพร่สะพัดทางวิทยาการเทคโนโลยี่ในรูปสินค้า และความรู้ทางศาสตร์อื่นผลกระทบเรื่องความคิดทางการเมืองที่มิชชันนารี โดยเฉพาะหมอบรัดเลย์ถ่ายทอดแบบแผนทางวัฒนธรรมการเมืองของตะวันตกสู่สังคมผ่านทางหนังสือพิมพ์ การตีพิมพ์บทรัฐธรรมนูญของอเมริกาพร้อมคำอธิบาย โดยเน้นให้เห็นความสำคัญของกฎหมายแม่บท "แต่เมืองยูในทิศเทศไม่มีคนเปนกระษัตริย์ก็จริง, มีแต่กอบสติติวชัน คือ กดหมาย . . . ราษฎรหัวเมืองทั้งปวงนั้นเปนผู้จัดเลือกตั้งบทกอบสติติวชันขึ้นเปนใหญ่แทนกระษัตริย์" [96]ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระทัย มีรับสั่งถึง"กฎหมายธรรมเนียมหัวเมืองเรียบร้อยในเมืองอเมริกา"[97] ส่วนนี้ได้สอดคล้องกับการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงทางกฎหมายมาแต่ต้นยุคสมัย การปรับเปลี่ยนกฎหมายหลายฉบับ เพราะคำนึงถึงความเดือดร้อนของราษฎร เช่น ประกาศยกเลิกการเก็บอากรตลาดเปลี่ยนเป็นเก็บภาษีโรงร้าน เรือแพ เพราะ

> ได้ทรงพระราชดำริคาดใจคิดถึงใจราษฎรอยู่ทุกหน้ามานานแล้ว ก็เห็นว่าไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินซึ่งเป็นคนยากจนโดยมาก เลี้ยงชีวิตด้วยลงทุนหาของเล็กน้อยมาขาย หากำไรเล็ก ๆ น้อย ๆ ได้กำไรบ้างขาดทุนบ้าง ไม่พอใจจะเสียค่าตลาดทุกคนด้วยกัน เพราะฉะนั้น พระราชหฤทัยทรงพระเมตตากรุณาสงสาร อยากจะให้เลิกการเก็บตลาดเสียทั้งสิ้น ให้ราษฎรที่ยากจนได้หากินสบาย[98]

---

[96]The Bangkok Recorder Vol. I 1865 no 16

[97]หอพระสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 4 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 357.

[98]"พระราชกระแสเลิกเก็บอากรตลาด เปลี่ยนเป็นเก็บภาษีโรงร้านเรือแพ", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4, 2:34-38.

ผลกระทบต่อสังคมในวงกว้างน่าจะอยู่ที่การเคลื่อนไหวของกรุงเทพฯในทางเศรษฐกิจที่ต่อเนื่องผันแปรมาตั้งแต่ต้นยุคสมัย โลกของชาวเมืองกรุงเทพฯ คือการสัมผัสวัตถุและการปรับเปลี่ยนทางวัฒนธรรม ชีวิตในสังคมหลอมรวมด้วยกระแสการเคลื่อนไหวที่ครอบงำทั้งสองส่วนของสังคม คือราชสำนักและหมู่บ้าน โอกาสเลือกสรรทั้งทางวัฒนธรรมวัตถุได้ทำให้มีการกระจายลักษณะเฉพาะของเมืองที่ไม่จำกัดอยู่ในเขตเมืองในเวลาต่อมา